

De vroege herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam vanaf 1945 tot en met 1965

MA - afstudeerscriptie

OPLEIDING HISTORY OF POLITICAL CULTURES AND NATIONAL IDENTITIES
Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

Begeleider: Dr. B.E. van der Boom

2014

N: V. "HET TOONEEL"
DIR: WILLEM ROYAARDS

HOLLANDSCHE SCHOUWBUR

Anthonie Golverdingen

Geboortedatum: 4 augustus 1970

Houtenend 7
3317 MK Dordrecht
0614469599

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	7
Hoofdstuk 1. Hoe wordt er in de literatuur geschreven over de relatie tussen het verzwijgen en verdringen van de gevolgen van de Jodenvervolging en het ontstaan van monumenten om de Jodenvervolging te herdenken?	10
§ 1.1. <i>Het conventionele beeld van de herdenking van de Jodenvervolging in Nederland</i>	10
§ 1.2. <i>Kanttekeningen bij de dominante interpretatie van de herdenkingscultuur rond de Jodenvervolging</i>	15
Hoofdstuk 2	
De ontwikkeling van de Hollandse Schouwburg tot belangrijkste monument van de vroege herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam	17
§2.1. <i>De Hollandse Schouwburg</i>	17
- De Hollandse Schouwburg in oorlogstijd	17
- De Hollandse Schouwburg als belangrijke plaats van herinnering	18
- De bijdrage van journalist J. Winkler in Het Parool	20
- De visie van ds. J.J. Buskes	23
- Een succesvolle inzamelingsactie voor de Hollandse Schouwburg	24
- De gecompliceerde aankoop van de Hollandse Schouwburg	26
- De overdracht van de Hollandse Schouwburg van het comité aan de gemeente Amsterdam	27
- De gewijzigde houding van de redactie van het NIW ten opzichte van de Hollandse Schouwburg	28
- De zoektocht naar een waardige bestemming voor de Hollandse Schouwburg	29

§ 2.2. <i>De poging van de gemeente Amsterdam om in samenwerking met de staat Israël een goede bestemming voor De Hollandse Schouwburg te vinden</i>	31
- Het Israëlplan van 1953	31
- De bezwaren uit de Joodse gemeenschap	34
- De bespreking van het Israëlplan in de gemeenteraad	37
- De naweeën in de pers	39
- Een ultieme poging voor een doorstart van het Israëlplan	39
- De kwestie van de synagogen	42
- De Hollandse Schouwburg krijgt zijn definitieve bestemming in 1958	43
Hoofdstuk 3. De nationale, Joodse en andere initiatieven voor kleinere en grotere monumenten in Amsterdam in de jaren 1945 tot 1965	47
§ 3.1. <i>Geen nationaal monument voor de Jodenvervolging in Amsterdam, maar wel een nationaal monument op de Dam</i>	47
§ 3.2. <i>Monumenten vanuit de Joodse gemeenschap</i>	48
- Verschil van inzicht in de manier van herdenken in de Joodse gemeenschap	48
- Monumenten op Joodse begraafplaatsen	50
- Monument van Joodse erkentelijkheid of Joodse dankbaarheid	52
- Monumenten voor werknemers van specifieke Joodse bedrijfstakken en instellingen	54
§ 3.3. <i>Monumenten op initiatief van niet-Joodse Nederlanders</i>	56
- De Dokwerker	56
- De discussie in Joodse kring over de locatie Meijerplein	58
- Het adres van Prof. Dr. M. W. Woerdeman	59
- Het Anne Frank Huis	63
- De herdenking van de omgekomen Joodse leerlingen op de Amsterdamse scholen	65
- De herdenking in het Voortgezet Onderwijs	66
- De herdenking op de lagere scholen	69
- De monumenten in Hollandia Kattenburg en de centrale markthallen	70

§ 3.4 <i>Monumenten waarbij Joden en niet-Joden samenwerkten of waarbij niet duidelijk is wie de initiatiefnemers waren</i>	72
- De herdenking door Amsterdamse verenigingen en instellingen	72
- Het Auschwitzmonument	74
Conclusie	77
Literatuur	80
Geraadpleegde Archieven	83

Voorwoord

Tijdens het tweede semester 2010-2011 volgde ik de MA-research seminar Memory of the Holocaust bij Dr. B.E. van der Boom. Mijn interesse werd gewekt voor de herdenking van de Jodenvervolging in Nederland. Omdat ik werkzaam ben in het onderwijs in Rotterdam leek mij het interessant om te onderzoeken hoe de herdenking van de Jodenvervolging zich in Rotterdam na 1945 had ontwikkeld. Daarna had ik de smaak te pakken en kreeg ik steeds meer interesse voor de herdenkingscultuur. De herdenking van de Jodenvervolging in Rotterdam kwam in grote lijnen overeen met het beeld dat ook in de literatuur over het herdenken van de Jodenvervolging naar voren komt, namelijk dat de herdenking van de Jodenvervolging door niet-Joden pas echt op gang kwam na de jaren zestig. Ik kon me niet voorstellen dat dit beeld ook zou kloppen voor een stad als Amsterdam, waar zo'n grote Joodse gemeenschap was geweest voor de oorlog. Zo kwam ik aan het onderwerp van de scriptie die nu voor u ligt.

Tijdens het onderzoek werd mij duidelijk wat de grote betekenis van de Hollandse Schouwburg is geweest voor de vroege herdenking van de Jodenvervolging. En ook nu is de Hollandse Schouwburg wat mij betreft nog steeds een van de belangrijkste herdenkingsmonumenten van Nederland. Groot was dan ook mijn deceptie toen ik in de media vernam dat premier Rutte op de persconferentie van 20 april 2012 naar aanleiding van een vraag van journalist Julius Vischjager niet wist wat de Hollandse Schouwburg is.

Door een combinatie van een fulltime baan in het onderwijs, vrijwilligerswerk, studie en onderzoek duurde het enkele jaren voordat ik deze scriptie kon afronden. Mijn scriptiebegeleider, Dr. B.E. van der Boom, dank ik hartelijk voor zijn begeleiding en ik ben hem zeer erkentelijk voor zijn opbouwende kritiek en motiverende opmerkingen. Ook Dr. A.C.M. Tijsseling dank ik voor het feit dat zij mee-lezer wilde zijn. Ook anderen die mij hebben geholpen bij het tot stand komen van deze scriptie dank ik hartelijk. Met name mijn oud-collega Marjolein Verhoef dank ik voor het corrigeren van de tekst. Arjan Nobel bedank ik voor zijn adviezen en Bart Wallet voor de informatie over belangrijke figuren in de complexe Joodse gemeenschap van Amsterdam. Ook mijn werkgever, het Wartburg College te Rotterdam, dank ik voor de ruimte die ik kreeg om te studeren. Lizette en Ghyslaine bedankt voor jullie geduld en de manier waarop jullie mij gemotiveerd hebben, ieder op haar eigen wijze, om deze studie af te ronden.

Tijdens het schrijven van mijn scriptie raakte ik ook nog betrokken bij de organisatie van een sponsorloop voor het Joodse kindermonument in Rotterdam en de organisatie van de jaarlijkse herdenkingsdienst op 4 mei in Dordrecht. Het zijn zaken die studietijd gekost

hebben, maar die geweldig verrijkend waren.

Dit voorwoord wil ik afronden met een citaat uit het programmaboekje voor de eerste nationale gedenkdag op zondag 5 mei 1946. Het programmaboekje bevatte een dankzegging voor de bevrijding. Opvallend is de aandacht die er in deze dankzegging is voor het lot van de Joden : ‘Met name gedenken wij de Joden, die meer dan anderen hebben geleden, meer dan anderen zijn vernederd en gesmaad. Hunne gezinnen zijn meedoogenloos uiteengescheurd. De vijand heeft getracht hen uit te roeien. Wij weten thans, dat honderdduizenden bij honderdduizenden koelbloedig en op de wreedste wijze zijn omgebracht. Hoor, o God, hoe het bloed, dat in de aarde wegzonk, roept tot U in den hemel.’¹

Anthonie Golverdingen, Dordrecht, mei 2014

¹ Eerste nationale gedenkdag: zondag 5 mei 1946, Dankdienst in de kerken en op de markten en openbare pleinen en steden en dorpen ter herdenking van Nederlands bevrijding uit de Duitse tyrannie in het jaar onzes Heeren 1945. Uitgegeven voor de stichting tot verbreiding van het geestelijk lied door A. Jongbloed, Leeuwarden, 6

Inleiding

Vlak na de Tweede Wereldoorlog ontstond er in Nederland een wildgroei van monumenten om gesneuvelde soldaten en omgekomen verzetslieden te herdenken. Vanaf oktober 1945 reguleerde de Nederlandse overheid deze toename van monumenten.² Nederland telt nu enkele duizenden oorlogsmonumenten en dit aantal neemt nog steeds toe.³ Onder deze oorlogsmonumenten bevinden zich ook monumenten die betrekking hebben op de Jodenvervolging. In het begin herdachten de Joden hun doden op de eigen Joodse begraafplaats. Later kwamen er ook monumenten in het publieke domein. Een bekend 'eigen' monument staat op de Joodse begraafplaats in Muiderberg.

Bij de onthulling in 1948 sprak opperrabbin Tal de volgende woorden: 'Wij, wij Joden zelf, hebben geen gedenkteken nodig. Steeds, iedere dag en elk uur, is bij ons de herinnering aan hen die zijn heengegaan. Het gedenkteken behoeft er niet te zijn voor ons, die het ook zonder dit teken wel herdenken. Maar het gedenkteken moet er zijn voor wie het nodig is om dit alles in herinnering te roepen. Het is een gedenkteken van smaad, niet van smaad voor het Joodse volk, maar van het falen van het goede dat mensen hadden kunnen aanrichten. Het gedenkteken herinnert de wereld aan het verzuim dat zij gepleegd heeft.'

Het waren juist deze gedenktekens die vlak na de Tweede Wereldoorlog in de openbare ruimte ontbraken. Pas na het midden van de jaren vijftig kwamen er meer initiatieven van de kant van de niet-Joden. Deze initiatieven waren volgens de herdenkingsliteratuur toen nog zeer schaars.⁴ Nederlanders waren tot halverwege de jaren zestig meer met hun eigen verzetsdoden en omgekomen militairen bezig. Vanaf eind jaren zestig zou er pas brede aandacht komen door niet-Joodse Nederlanders voor de herdenking van de omgekomen Joodse Nederlanders. In deze scriptie wil ik de ontwikkeling van de vroege herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam in kaart brengen. Vroege monumenten of pogingen om te komen tot het oprichten van een monument moeten namelijk in Amsterdam te vinden zijn, gezien de grote omvang van de Joodse gemeenschap ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Tot de vroege herdenking reken ik de monumenten en andere gedenktekens die geplaatst zijn in de periode van 1945 tot en met 1965. Dit onderzoek loopt tot 1965, omdat dit jaartal door historici wordt gezien als een belangrijk omslagpunt in de wijze waarop er in Nederland werd omgegaan met het oorlogsverleden met betrekking tot de Jodenvervolging en daarmee ook de mate waarin de Jodenvervolging herdacht werd. Er wordt in deze scriptie niet alleen gekeken naar de onthullingsdatum of de daadwerkelijke realisatie van monumenten, maar ook

² R. van Ginkel, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, 50

³ R. van Ginkel, *Rondom de stilte*, 31

⁴ *Ibidem*, 393

naar het tijdstip waarop het initiatief werd genomen. Er kan namelijk een groot tijdsverschil zitten tussen het initiatief en de realisatie van het monument. In deze scriptie worden alle gedenktekens, of ze nu groot of klein zijn, gerekend tot monumenten. Dus niet alleen de vrijstaande monumenten die aan de openbare weg zijn opgericht, maar ook de gedenkplaat in een fabriek of een gedenkraam in een kantoor. Het gaat hierbij om twee grenzen: tussen publiek en privaat initiatief en tussen Joods en niet-Joods initiatief.

De centrale vraag die in deze scriptie wordt gesteld is in hoeverre de ontwikkeling van de herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam van 1945 tot 1965 te rijmen is met het beeld van verdringing en schuldbesef dat geschetst wordt in de literatuur over de herdenking van de Jodenvervolging in hetzelfde tijdvak.

Klopt het schema van eerst schuldbewust verzwijgen en verdringen, zoals historici dit beschrijven, met de bronnen uit het te onderzoeken tijdvak? Welke motieven liggen aan de oprichting van monumenten ten grondslag? Wie hebben de initiatieven genomen om deze monumenten en andere gedenktekens op te richten? Wie hebben deze monumenten gefinancierd? Wat is de rol van het gemeentebestuur van Amsterdam bij de totstandkoming van deze monumenten geweest?

Mijn onderzoek naar de vroege herdenkingscultuur van omgekomen Joden in Amsterdam valt uiteen in drie delen. In het eerste hoofdstuk breng ik in kaart wat er in de literatuur te vinden is over de relatie tussen het verzwijgen en verdringen van de gevolgen van de Jodenvervolging en het ontstaan van monumenten om de Jodenvervolging te herdenken. Als er sprake is van verdringing dan mag je verwachten dat niet-Joodse Nederlanders zich niet in laten met herdenking van de Jodenvervolging in deze periode. In hoofdstuk twee van deze scriptie beschrijf ik de ontstaansgeschiedenis van het eerste en omvangrijkste gezamenlijke initiatief van Joden en niet-Joden in Amsterdam om van de Hollandse Schouwburg een belangrijk monument te maken om de Jodenvervolging te herdenken. Het derde hoofdstuk gaat over de totstandkoming van een aantal andere vroege monumenten en gedenkplaten die gerelateerd zijn aan de Jodenvervolging in Amsterdam.

In de conclusie wordt beschreven in welke mate de dominante visie, die in de literatuur naar voren komt, overeenkomt met de Amsterdamse herdenkingspraktijk in de jaren 1945 tot en met 1965, zoals die gebleken is uit bronnenonderzoek in deze periode.

Tijdens de zoektocht naar monumenten heb ik eerst gezocht naar vroege monumenten met betrekking tot de Jodenvervolging. Bij bestudering van het archief van de Hollandse Schouwburg ontdekte ik dat het initiatief om het gebouw aan te kopen al snel na de oorlog genomen werd en het monument dus een lange ontstaansgeschiedenis kende tot de onthulling

in 1962. Omdat dit monument van groot belang bleek bij de beantwoording van mijn onderzoeksvraag, heb ik hier een apart hoofdstuk over geschreven. Voor de beantwoording van mijn onderzoeksvraag was het nodig om te weten wie de initiatiefnemers en de financiers waren van dit monument, omdat dan duidelijk zou worden of er ook niet-Joodse Nederlanders betrokken waren bij de herdenking van de Jodenvervolging. Bij de Hollandse Schouwburg was er sprake van een grote betrokkenheid van de niet-Joodse Nederlanders. Was de herdenkingszin van niet-Joodse Nederlanders, zoals bleek bij de Hollandse Schouwburg, een uitzondering? Om dat te weten te komen ging ik onder andere op zoek bij het NIOD. Zou daar meer te vinden zijn over de herdenking van de Jodenvervolging in de periode tot 1965? Bij het NIOD vond ik een map met krantenknipsels over Joodse monumenten in Amsterdam. Op grond hiervan ben ik verder gaan zoeken op internet naar sporen. Hierdoor kwam ik erachter dat ook bedrijven, zorginstellingen en met name scholen aan de herdenking van de Jodenvervolging meededen. Het krantenbestand bij de KB was onmisbaar voor het verkrijgen van meer gedetailleerde informatie. Via de zoekmachine van de KB-site vond ik ook de informatie over het initiatief van professor M. W. Woerdeman om de Jodenvervolging te herdenken. In het gemeenteblad van de gemeente Amsterdam was de discussie over dit initiatief terug te vinden. Al speurend kwam ik er achter dat er in heel wat verschillende disciplines van de Amsterdamse samenleving de Jodenvervolging herdacht werd.

Als op enigerlei wijze uit het bronnenonderzoek blijkt dat een nuancering nodig is van de bestaande visie op de ontwikkeling van de herdenkingscultuur ten aanzien van de Jodenvervolging in Amsterdam, is dat een goede reden om deze scriptie te schrijven. Het is ook goed om een overzicht van de ontstaansgeschiedenis te hebben van de aan de Jodenvervolging gerelateerde monumenten in Amsterdam. Sommige gedenktekens zijn namelijk bijna vergeten en heel onbekend, waardoor een goed oordeel over de herdenkingscultuur in deze periode lastig te geven is.

Hoofdstuk 1

Hoe wordt er in de literatuur geschreven over de relatie tussen het verzwijgen en verdringen van de gevolgen van de Jodenvervolging en het ontstaan van monumenten om de Jodenvervolging te herdenken?

Het is zondagmiddag 17 oktober 2010. Amsterdam is weer een monument rijker, ditmaal voor een heel specifieke doelgroep. Het is het eerste standbeeld ter wereld ter nagedachtenis aan de vermoorde Joodse slachtoffers van het naziregime. De onthulling van dit monument lijkt naadloos aan te sluiten op wat er in recente publicaties over herdenkingen wordt geschreven. Namelijk een toename van het herdenken van specifieke groepen slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog.⁵ Blijkbaar is die herdenking in de eerste decennia na de oorlog anders geweest. Hoe heeft zich de herdenking van de Jodenvervolging ontwikkeld in het naoorlogse Nederland?

§ 1.1 *Het conventionele beeld van de herdenking van de Jodenvervolging in Nederland*

Uit de literatuur met betrekking tot de herdenking van de Jodenvervolging komt het volgende beeld naar voren:

In de naoorlogse jaren werd er binnen de Joodse gemeenschap tussen 1945 en 1955 een vrij groot aantal monumenten ter herinnering aan vermoorde Joden opgericht.⁶ Dit gebeurde overwegend op Joodse begraafplaatsen en in of bij synagogen en dus niet in de openbare ruimte. Het gedenken van de genocide bleef in het eerste decennium na de bevrijding overwegend een zaak van Joodse overlevenden en nabestaanden. De niet-Joodse Nederlanders waren bezig met de herdenking van verzetsslachtoffers en de gesneuvelde Nederlandse militairen uit de meidagen van 1940 en werden liever niet aan het tekortschieten in het verzet tegen de Jodenvervolging herinnerd.⁷ De eerste publieke monumenten die verwijzen naar de vervolging en vernietiging van de Joden zijn bedoeld om degenen te eren die de Joden hebben geholpen en niet zozeer om Joodse slachtoffers te herdenken.⁸ Pas na het midden van de jaren vijftig ontstonden er geleidelijk aan ook initiatieven van de kant van niet-Joodse Nederlanders om de nagedachtenis van de door de nazi's vermoorde Joden te eren.

⁵ R. van Ginkel, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, (Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2011), 394

⁶ R. Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 119

⁷ W. Ramaker en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940/1945*, (Kampen, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980), 132

⁸ F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz, herinneringen, beelden, geschiedenis*, (Groningen, Historische Uitgeverij, 1995), 93

Aanvankelijk waren die initiatieven zeer schaars, maar langzamerhand – in de tweede helft van de jaren zeventig en versnelt vanaf het volgende decennium – werden er meer en meer monumenten voor omgebrachte Joden opgericht.⁹ Deze inhaalslag is waarschijnlijk ontstaan uit schaamte en schuldgevoel over het wegzijden van eertijds en het ‘collectieve’ vergeten of verdringen.¹⁰

Het omslagpunt in de herdenkingscultuur kwam in de jaren zestig na een hernieuwde aandacht voor de nazistische vervolging en vernietiging. Dit kwam onder andere door de wereldwijde belangstelling voor de toneel- en filmbewerking van het dagboek van Anne Frank. De succesvolle uitgave van *Ondergang*, Pressers studie over de Jodenvervolging, en de veroordeling van Adolf Eichmann hebben ook bijgedragen aan dit omslagpunt.¹¹ De bovenstaande interpretatie van de herdenkingscultuur met betrekking tot de Jodenvervolging is leidend voor veel publicaties over herdenking van Joodse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. Een aantal jaren geleden bracht ik de monumentalisering van de Jodenvervolging in Rotterdam in beeld. De uitkomsten vanuit het bronnenmateriaal kwamen in grote lijnen overeen met de conventionele geschiedschrijving over dit onderwerp. In 1967 werd er voor het eerst een monument onthuld om de omgekomen Joodse Rotterdammers te herdenken.

Hoe is de hier boven beschreven interpretatie van de herdenkingscultuur met betrekking tot de Jodenvervolging ontstaan? Over de dodenherdenking door de Joodse gemeenschap in eigen kring en de geringe mate van herdenking door de niet-Joodse Nederlanders heeft W. Rademakers in 1980 als een van de eerste geschreven. In zijn overzichtswerk *Sta een ogenblik stil* over monumenten ter herinnering aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog schrijft hij dat er opvallend weinig monumenten voor Joodse landgenoten zijn opgericht in verhouding tot het grote aantal slachtoffers. De monumenten zijn, vooral als ze langs de openbare weg staan, vaak vrij laat tot stand gekomen. De meeste gedenktekens treft men aan op Joodse begraafplaatsen. Ramaker verklaart dit door te stellen dat de Joodse gemeenschap de neiging heeft zich af te zonderen en het eigen verdriet in stilte te verwerken. Voor een ander deel moet de oorzaak gezocht worden in oprechte verlegenheid bij een deel van de Nederlandse bevolking. Het Nederlandse volk had geen passend antwoord op zo veel leed.¹² Ook lanceert Ramaker de gedachte dat het Nederlandse volk zich, vaak onbewust, schuldig voelt over het leed dat de Joodse gemeenschap getroffen heeft. Dit schuldbesef heeft

⁹ R. van Ginkel, *Rondom de stilte*, 393

¹⁰ Ibidem, 394

¹¹ F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 98, 99

¹² W. Ramaker en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil...*, 132

ook effect gehad op de mate van aandacht voor herdenking van de Joodse slachtoffers. Hij schrijft hierover: 'Dit heeft, ook waar het de oprichting van monumenten betreft, een zekere 'verdringing' in de hand gewerkt'¹³ en 'Het merendeel van de naoorlogse bevolking wordt liever herinnerd aan een bomslachtoffer of aan de dappere offers van verzetshelden dan aan het eventuele eigen verzuim dat mede heeft bewerkstelligd en mogelijk gemaakt dat zovelen zijn verdwenen in de nacht. Zulke monumenten liggen zwaar op het geweten.'¹⁴ Volgens de analyse van Ramaker uit zich het schuldgevoel en gevoel van falen dus in het geringe aantal monumenten dat tot 1980 door niet-Joden is opgericht.

De verandering van het beeld van de oorlog en de bezetting in de tweede helft van de jaren zestig wordt onder woorden gebracht door de historicus J. Bank in zijn oratie *Oorlogsverleden in Nederland* in 1983. Als mijlpaal in de veranderde perceptie ten aanzien van de Jodenvervolgning noemt Bank het proces tegen Eichmann in 1961 met de daaropvolgende verslaglegging en publicaties. Een ander moment van de historische bewustwording was in begin 1963 naar aanleiding van Rolf Hochhuts toneelstuk *Der Stellvertreter* over de passiviteit van paus Pius XII ten aanzien van de Jodenvervolgning. Dat stelde in dramatische vorm het vraagstuk van de passieve schuld aan de orde. Volgens Bank kreeg deze internationale discussie over passiviteit, collaboratie en verzet in de jaren zestig een Nederlands vervolg bij het verschijnen van de studie van Presser over de Jodenvervolgning in Nederland onder de titel *Ondergang*.¹⁵

Bank schrijft dat het geschrift, dat bedoeld was als wetenschappelijke geschiedschrijving, werd overwoekerd door gevoelens van verbijstering en geschoktheid, van schuld en rouwbeklag bij recensenten en lezers. In de media werd *Ondergang* uitgeroepen tot een nationaal monument. Bank concludeert dat dit wetenschappelijk werk erg snel de status van onaantastbaarheid kreeg, wat er op wijst dat in de publieke opinie men zich voor het eerst bewust scheen te worden van de omvang en de diepte van de catastrofe van de Jodenvervolgning in Nederland.¹⁶ De reactie was een bijna collectief besef van tenminste passieve schuld.'¹⁷

Ook de historicus J.C. H. Blom constateert de verschuiving die plaatsvond in de jaren zestig: 'Een van de specifieke groepen slachtoffers van het naziregime die vanaf de jaren zestig steeds meer aandacht kreeg was die van de Joden. In de jaren zeventig werd de Jodenvervolgning, terugkijkend op de oorlog als geheel, zelfs juist de kern van het verhaal,

¹³ Ibidem, 132

¹⁴ Ibidem, 132

¹⁵ Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, (Ambo, 1983), 21

¹⁶ Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*, 22

¹⁷ Ibidem, 23

waarbinnen ook veel meer dan vroeger aandacht was voor de lotgevallen van de concrete individuen. Dat weerspiegelt zich ook in de oprichting van oorlogsmonumenten.’¹⁸ De relatie tussen de toename van het aantal oorlogsmonumenten voor Joodse slachtoffers en het gevoel van passieve schuld bij niet-Joodse Nederlanders vinden we ook terug in de herdenkingsliteratuur uit de jaren negentig.

Opvallend is namelijk het toegenomen aantal monumenten vanaf de jaren tachtig. In zijn boek *In de schaduw van Auschwitz* schrijft F. van Vree: ‘Wil men de herdenkingscultuur van het laatste decennium, de jaren tachtig tot negentig, karakteriseren, dan dringen zich begrippen op als *schuld* en *medelijden*.’¹⁹ en ‘schuld en medelijden zijn het discours van de collectieve herinnering sindsdien alleen maar sterker gaan bepalen. Herdenkingen en publieke beschouwingen hebben niet zelden het karakter van rituele bevestiging van die schuld en van dat mede-lijden.’²⁰ Als onderbouwing van deze theorie schrijft van Vree dat het toegenomen schuldgevoel zou voortkomen vanuit een soort schaarbeweging die zich in de jaren zestig heeft voltrokken, waarvan de gevolgen pas later, in de jaren zeventig en tachtig geheel zichtbaar zouden worden. In de genoemde schaarbeweging betekende het proces tegen Eichmann in 1961 volgens van Vree een doorbraak.²¹ Het feit dat Eichmann geen beest was, maar een gewone man zorgde ervoor dat de mythe van het absolute kwaad werd ontmaskerd. Gewone mensen waren medeverantwoordelijk geweest voor de uitroeiing van de Joden. Hierdoor zou de schuldvraag voor de moord op de Joden niet alleen gecompliceerder, maar ook persoonlijker worden. Van Vree verwijst in dit verband naar de filosoof K. Jaspers die een boek schreef over de schuldvraag. Jaspers omschrijft daarin onder andere het begrip ‘metafysische schuld’. Jaspers omschrijft deze schuld als: ‘Het tekortschieten in de persoonlijke verantwoordelijkheid tot de handhaving van de normen van menselijke beschaving.’²² In deze betekenis moet iedereen zich afvragen of hij medeschuldig is aan datgene wat er met de Joden gebeurd is. Tijdens herdenkingen werd deze schuld op rituele wijze bevestigd.²³

Ook in het recente boek van Van Ginkel, *Rondom de stilte*, vinden we elementen van deze benadering terug. Hij schrijft dat het sterk toegenomen aantal monumenten in de jaren tachtig voor slachtoffers van de Jodenvervolgung onder andere te verklaren is uit een soort schuldgevoel. In zijn boek *Rondom de stilte* schrijft hij: ‘De monumentale inhaalslag is

¹⁸ R. van Ginkel, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, 392

¹⁹ F. van vree, 109

²⁰ Ibidem, 110

²¹ Ibidem, 113

²² Ibidem, 110

²³ Ibidem, 110

waarschijnlijk ontstaan uit schaamte en schuldgevoel over het weggijken van eertijds en het ‘collectieve’ vergeten of verdringen. Vanaf de jaren tachtig leek elke gemeente vroeger of later alsnog een monument dat van de volkerenmoord op Joden getuigde te willen oprichten; een remedie tegen het eerdere tragisch en schrijnend vergeten of verdoezelen dat bij velen tot een slecht geweten had geleid.’²⁴ Ergens anders in zijn boek schrijft Van Ginkel: ‘Door de openbare boetedoening leek men het falen van weleer met terugwerkende kracht teniet te kunnen doen. Ze kreeg op termijn de vorm van een schaamteschikking door middel van een aanzienlijke materiële en immateriële herdenkingsinspanning van niet-Joden.’²⁵

Naast deze verklaring voor de late toename van het aantal monumenten geeft van Ginkel aan dat de geringe initiatieven om te komen tot het oprichten van monumenten door mensen buiten de Joodse gemeenschap onder andere vanuit de verzuilde samenleving te begrijpen is. Hij schrijft dat de niet-Joodse Nederlanders zelf zelden of nooit het voortouw namen om gedenktekens voor vermoorde Joden en andere vervolgd en te richten, omdat in de decennia na de oorlog het gebruikelijk was dat initiatieven voor het tot stand komen van een monument meestal door en voor eigen kring - gevormd door bijvoorbeeld dorp, buurt, parochie, bedrijf, instelling of sportclub – werden genomen.²⁶

Een andere reden dat er weinig monumenten werden opgericht is het gevolg van het adviesorgaan van de overheid inzake monumenten. Dit adviesorgaan, de Nationale Monumenten Commissie, was van mening dat binnen de strikt nationale visie op het recente verleden geen monument mocht worden opgericht voor de slachtoffers uit de Joodse gemeenschap.²⁷ Voor de Nationale Monumenten Commissie speelde het volgende motief een rol: Men wilde niet, zoals de bezetter, een onderscheid maken tussen Joden en niet-Joden. De herdenking van de doden diende daarom zoveel mogelijk in een nationaal kader plaats te vinden en niet uiteen te vallen in allerlei groepsherdenkingen.²⁸

§ 1.2 Kanttekeningen bij de interpretatie van de herdenkingscultuur rond de Jodenvervolgung

²⁴ R. van Ginkel, *Rondom de stilte*, 394

²⁵ *Ibidem*, 734

²⁶ *Ibidem*, 117

²⁷ F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 91

²⁸ *Ibidem*, 94

Bij de dominante interpretatie rondom de herdenking van de Jodenvervolging zijn echter wel een aantal kanttekeningen geplaatst. Met name I. de Haan, hoogleraar geschiedenis na de Middeleeuwen in Utrecht, neemt stelling tegen de dominante interpretatie. De Haan vindt het schema van de conjunctuur van de herinnering van historicus Blom niet geheel kloppen. Volgens Blom was het dominante beeld van de oorlogsjaren van 1945 tot 1960 er één van een tegenstelling tussen de geest van verzet en de terreur van de bezetter. De grote massa was ‘goed’ en een kleine minderheid was ‘fout’. Dit beeld is in de jaren zestig omgeslagen. Een groot deel van de bevolking had tijdens de oorlog juist een meegaande houding gehad. Het verzet werd na 1960 steeds minder een bron van nationale trots.²⁹ De Haan vindt dat deze indeling iets te veel de suggestie wekt dat de Jodenvervolging in de jaren vijftig in het geheel niet als probleem werd erkend – alsof er na de ‘duffe’ jaren vijftig, waarin zwijgend werd gewerkt aan de wederopbouw, pas in de jaren zestig weer ruimte kwam voor bezinnen op het verleden.³⁰

Ido de Haan zet een vraagteken bij de omslag in de herinnering aan de Jodenvervolging in de jaren zestig: ‘Stilzwijgen en verdringing zijn geen geschikte termen gebleken om de herinnering aan de Jodenvervolging in de eerste vijftien jaar na 1945 aan te duiden. Daarmee is ook de zin ontnomen aan de aanduiding van de jaren zestig als een periode van herleving en bewustwording van die herinnering.’³¹ De Haan onderbouwt zijn visie onder andere met behulp van de Nederlandse literatuur. W.F. Hermans, G. Reve en H. Mulisch schreven al over de Jodenvervolging in hun literatuur. In 1946 publiceerde Reve een kort verhaal met de veelzeggende titel: *De ondergang van de familie Boslowits*. Op grond hiervan concludeert de Haan: ‘Het voorbeeld van de literatuur geeft al aan dat het problematisch is om 1960 als omslagpunt in de Nederlandse cultuur aan te duiden.’ De Haan vindt het onterecht om een rechtstreeks verband te leggen tussen groeiende publieke aandacht voor bepaalde culturele uitingen en een kwalitatieve verandering van de tijdgeest. Zelfs als de Jodenvervolging in de jaren zestig de aandacht van een breder publiek kreeg, kan de inhoud van die belangstelling al ouder zijn.³²

De Haan relateert de status van Pressers *Ondergang* als keerpunt in de beeldvorming van de Jodenvervolging. Hij geeft aan dat een aantal historici heeft gesteld dat Presser niet zozeer een besef van ‘passieve schuld’ veroorzaakte, maar veeleer de waarde van het verzet

²⁹ I. de Haan, ‘Tekens in de stad, De herinnering aan de Jodenvervolging in Amsterdam’. In: H. M. Beliën en M. H. van Hoogstraten (red), *Herinneringen en historische visies. De betekenis van vijftwintig jaar Februaristaking in Amsterdam*. (Amsterdam: Stichting Comité Herdenking Februaristaking 1941), 68

³⁰ I. de Haan, *Tekens in de stad, De herinnering aan de Jodenvervolging in Amsterdam*, 69

³¹ I. de Haan, *Na de ondergang*, 117

³² *Ibidem*, 117

opnieuw bevestigde. Als tweede reden om de status van *Ondergang* als keerpunt in de beeldvorming van de Jodenvervolging te relativiseren noemt de Haan het feit dat ook Herzbergs *Kroniek der Jodenvervolging* in 1950 een zeer positieve ontvangst had en in meerdere oplagen verscheen. Dat gold tevens voor andere publicaties uit de jaren vijftig. Het in 1947 verschenen dagboek van Anne Frank werd tussen 1955 en 1957 vijftien maal herdrukt. Als derde reden noemt de Haan, dat Presser in historiografische zin geen doorbraak bewerkte. Met Herzberg en De Jong droeg hij zijn steentje bij aan de monumentalisering van het beeld waarin de Jodenvervolging eruit zag als een zaak tussen Joden en Duitsers, met de Nederlanders in de rol van al te meegaande omstanders.³³

Van Ginkel relateert het verband tussen de monumentalisering van het Joodse leed en de uitgave van Pressers *Ondergang*. Hij geeft aan dat het verschijnen van *Ondergang* geen significante invloed heeft op het aantal 'Joodse' monumenten. In de vijf jaar van 1965 tot en met 1969 werden er tien 'Joodse' monumenten opgericht, van 1972 tot eind 1976 nog geen handvol. Pas in 1977 valt er, met zeven nieuwe 'Joodse' gedenktekens, een kentering waar te nemen.³⁴ Vanaf de jaren tachtig neemt het aantal 'Joodse' monumenten sterk toe.³⁵

In de volgende hoofdstukken gaan we bekijken of de monumentalisering van de Jodenvervolging in Amsterdam verliep volgens de dominante interpretatie, of dat er toch hier en daar sprake was van een vroege herdenking door niet-Joden.

Hoofdstuk 2

De ontwikkeling van de Hollandse Schouwburg tot belangrijkste monument van de vroege herdenking van de Jodenvervolging in Amsterdam

³³ Ibidem, 37

³⁴ R. van Ginkel, *Rondom de stilte*, 395

³⁵ Ibidem, 394

§2.1. De Hollandse Schouwburg

De Hollandse Schouwburg in oorlogstijd

De Hollandse Schouwburg werd in 1892 gebouwd en ligt in de Plantage aan de rand van de voormalige Joodse buurt van Amsterdam. Jarenlang werd deze schouwburg gebruikt voor toneelstukken en operettes. In 1930 werd het gebouw gerenoveerd en bood het plaats aan zo'n 800 bezoekers. Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de Hollandse Schouwburg bijna failliet door concurrentie van andere uitgaansgebieden.³⁶

Na de inval van de Duitsers veranderde er veel. Op 15 september 1941 kwamen de Duitsers met een verordening, waarin het voor Joden verboden was om nog naar openbare gelegenheden te gaan als restaurants, parken, cafés en schouwburgen. Ook mochten Joden niet langer optreden in openbare gelegenheden. De Duitse autoriteiten bestemden de Hollandse Schouwburg als de plek waar Joodse artiesten voorstellingen mochten geven voor een uitsluitend Joods publiek. De naam van de Hollandse Schouwburg werd veranderd in Joodse Schouwburg.³⁷

Begin augustus 1942 vorderden de nazi's de Hollandse Schouwburg als verzamelplaats voor de deportatie van Joden. Vanaf dit meldpunt werden Joden doorgestuurd naar Westerbork en daar vandaan naar een vernietigingskamp. De Joden werden hier bewaakt door de Duitse SS met hulp van Nederlandse NSB'ers.³⁸ De Hollandse Schouwburg was dus in Amsterdam de belangrijkste schakel in het deportatiesysteem van de nazi's. In 1944 werd de Hollandse Schouwburg door de Duitsers verkocht aan een vleesfabrikant uit Deventer. Na de bevrijding verpachtte hij de schouwburg aan het Piccadilly Theater die op zijn beurt de zaal te huur aanbood voor voorstellingen.³⁹

De Hollandse Schouwburg als belangrijke plaats van herinnering

Na de oorlog is de Hollandse Schouwburg altijd onderwerp van gesprek gebleven. Zeker toen de Schouwburg weer gebruikt ging worden om te genieten van gemakkelijkheden ontstond er ophef over het gebruik ervan. Al in augustus 1945 sprak *De Waarheid* er schande van dat Paul

³⁶ De Hollandsche Schouwburg, geen voorstelling van te maken, AO 2813, 2004, 5

³⁷ De Hollandsche Schouwburg, 6

³⁸ Ibidem, 12

³⁹ Ibidem, 21

Ostra, die in de oorlog heulde met de Duitsers, nu na de oorlog durfde op te treden in de Schouwburg. *De Waarheid* schreef: ‘Hij durfde zijn weë liedjes te gaan kwelen in een monument van menselijk lijden’.⁴⁰

Op 28 augustus 1945 wijdde rabbijn J. Soetendorp, die ook hoofdredacteur van het Nederlands Israëlitietisch Nieuwsblad (NIW) was, een artikel aan de eventuele openstelling van de Schouwburg in zijn krant. De verontwaardiging spatte er af. De Schouwburg riep bij Joden en bij vele niet-Joden zeer onprettige associaties op! Soetendorp schreef het volgende: ‘Dit was de deportatie-hel waar de sadisten heersten!’ en ‘Ja, lezers, er brandt licht in de schouwburg. Ook dit beleven wij. Men gaat de Schouwburg weer rustig exploiteren. Immers, het is toch eigenlijk een schouwburg en ‘zaken zijn zaken’. Soetendorp stelde voor om van de Schouwburg een museum van te maken of het af te breken, voor eens en voorgoed. Hij eiste piëteit en wilde geen spot op deze plaats.⁴¹ Hij schreef een brief aan B&W op 30 augustus 1945. Naar aanleiding van deze brief besloot waarnemend burgemeester van Amsterdam, dhr. F. de Boer, geen gemakkelijksvergunning te verlenen voor de Hollandsche Schouwburg.⁴² Dit betekende niet dat er niets meer gebeurde in de Schouwburg. De exploitant, de heer J.P. Senff, ging door met de restauratie van de schouwburg en richtte er een mooie zaal in. Het gemeentebestuur besliste of de zaal al dan niet mocht worden verhuurd aan wie dit aanvraag. Een belangrijke voorwaarde voor verhuur was dat er alleen gewijde muziek mocht worden gespeeld.⁴³ Een voorbeeld van wettig gebruik van de zaal in de Schouwburg was het partijcongres van de CPN, dat gehouden werd op dinsdag 8 januari 1946.⁴⁴

Op 21 december 1945 waarschuwde Soetendorp ervoor dat de exploitant van de Schouwburg via een achterdeur er alles aan deed om er toch een gemakkelijkscentrum van te maken. Er was inmiddels een bar ingericht en een toneelmeester aangesteld. Ook het *Algemeen Handelsblad* en *De Waarheid* vroegen zich af hoe lang het nog zou duren voor er een voorstelling van openbaar vermaak zou worden gegeven. Soetendorp vroeg zich in het NIW vertwijfelt af: ‘Waarom beschouwt men de Schouwburg niet als executieplaats? Wij verwachten geen bloemen, noch een plechtig saluut. Maar wij vragen eerbied voor de nagedachtenis onzer gevallen. De ‘Schouwburg’ mag nooit meer een schouwburg worden, geen centrum van vermaak in welke vorm ook!’⁴⁵

⁴⁰ ‘De ‘Joodse Schouwburg’, in: *De Waarheid*, 5/92 (23 augustus 1945)

⁴¹ ‘De schouwburg weer open?’, in: *NIW*, 76/36 (1945)

⁴² ‘Vergeten...!’, in: *NIW*, 77/39, (1946)

⁴³ ‘Hollandsche schouwburg wordt gerestaureerd’, in: *De Maasbode*, 78/28846, (1945)

⁴⁴ ‘Agenda Partijcongres C.P.N. ‘De Waarheid’, in: *De Waarheid*, 5/203 (1946)

⁴⁵ ‘De ‘Schouwburg’ toch open?: in *NIW*, 67/52 (1945)

Op 13 september 1946 verscheen er op de voorpagina van het Israëlitisch Weekblad weer een artikel van de hand van Soetendorp⁴⁶. Deze keer met de titel ‘Vergeeten...!’ Op de voorkant van het weekblad waren een tweetal brieven van de gemeente Amsterdam afgedrukt. In de brief van 7 september 1945 was te lezen dat de gemeente geen gemakkelijksvergunning voor de Hollandse Schouwburg zou afgeven. Er onder was een brief van het Amsterdamse gemeentebestuur uit begin september 1946 te lezen. In deze brief gaf het gemeentebestuur aan dat ze *niet* op het standpunt staan dat er nooit meer een gemakkelijksvoorstelling gegeven mocht worden en dat ze daarom toestemming hadden gegeven om in besloten kring weer voorstellingen toe te staan. Nog geen jaar later schreef het gemeentebestuur dus het tegenovergestelde. Soetendorp schreef daarom een open brief naar het gemeentebestuur. In zijn reactie hield hij het gemeentebestuur voor dat de Nederlanders op talloze plaatsen monumenten oprichtten voor hun helden, maar dat het Joodse leed makkelijk werd vergeten.⁴⁷ Ook legde Soetendorp uit waarom de Hollandse Schouwburg voor veel Joden een belangrijke plaats van herinnering was. Hij schreef:

‘In de ogen der nog aanwezige Joden is dat de executieplaats der Joden in Nederland. Sommigen hunner hebben er zelf in vertoefd met hun gezin. Zij keerden ‘leeg’ terug. De Schouwburg is hun een plaats der herdenking.(...) De bewering “Hier is niemand doodgeschoten”, hier zijn de wanden niet met bloed bevlekt”, verraadt een ergerlijk gebrek aan gevoel. De herinnering aan wat later gebeurde wordt aan dit gebouw gehecht, zoals het leed van vijf jaar bezetting aan de plaats in het Weteringplantsoen en die van twee oorlogen aan de Arce de Triomphe. Bovenstaande bewering zouden namelijk ook daar gelden en zo zou men kunnen beweren dat daar in het hart van Parijs niemand in een loopgraaf is gesneuveld. Voor velen is dus de Schouwburg, deze plaats en dit gebouw een herinnering.’⁴⁸

Het is overduidelijk dat voor Soetendorp de Hollandse Schouwburg een belangrijke plaats van herinnering was. Ook koningin Wilhelmina liet een jaar later merken dat de Hollandse Schouwburg voor haar een belangrijke plek was en dat ze de actie van het comité Hollandse Schouwburg steunde. Tijdens een werkbezoek aan Amsterdam in 1947 stopte ze met haar hofauto pal voor de Hollandse Schouwburg en bleef er een minuut lang stil staan.⁴⁹ Dat de Hollandse Schouwburg al kort na de oorlog als belangrijke herdenkingsplaats gezien werd, blijkt ook uit een krantenbericht uit 1948. Te lezen is dat er op 4 mei 1948 meerdere stoeten door Amsterdam trokken in de richting van de Dam: ‘Eén van de stoeten komt bijeen

⁴⁶ De Hollandsche Schouwburg, artikel door Edward van Voolen, conservator Joods Historisch Museum, Amsterdam. (website www.hollandscheschouwburg.nl)

⁴⁷ Nieuw Israëlitisch Weekblad, 13 september 1946

⁴⁸ ‘Vergeeten...!’, in: *NIW*, 77/39, (1946)

⁴⁹ ‘Koningin en Hollandse Schouwburg, in: *De Waarheid*, (18 januari 1947)

bij het Indisch Instituut. Langzaam begeeft zij zich door de Plantage Middenlaan, langs de Schouwburg, die nu weer Hollandse Schouwburg heet, maar die zoveel sombere herinneringen wakker roept aan de tijd toen het de Joodse Schouwburg was. Daar worden kransen neergelegd en bloemen als herinnering aan de strijders van het verzet en aan de bijna honderdduizend Joden, die vandaar uit werden gedeporteerd, en nimmer terugkeerden.’ Uit het onderschrift bij de foto blijkt dat met de strijders van het verzet degenen bedoeld werden die verzet boden in en om de Hollandse Schouwburg, zoals Walter Süskind.⁵⁰

De bijdrage van journalist J. Winkler in Het Parool

De berichten over de Hollandse Schouwburg in het qua omvang kleine NIW uit 1945 en 1946 zullen niet zo’n groot publiek hebben bereikt. Op maandag 23 september 1946 verscheen er echter een hoofdartikel van een halve pagina in het sociaaldemocratische dagblad Het Parool. Het is goed mogelijk dat de voormalige verzetskrant Het Parool naar aanleiding van het artikel in het NIW ook protest aan wilde tekenen tegen de gang van zaken.⁵¹ Dit artikel werd door J. Winkler (1889-1986) geschreven en is dusdanig ingeslagen dat het grote gevolgen zou hebben voor de herdenking van de weggevoerde en vermoorde Joodse gemeenschap.⁵² Het resulteerde namelijk in de oprichting van een comité, dat de Hollandse Schouwburg zou aankopen. Winkler was christen-socialist en het grootste deel van zijn leven werkzaam in het dagbladbedrijf. Toen Het Volk in augustus 1940 onder nazi-beheer werd gesteld en de Joodse medewerkers werden ontslagen verliet ook Winkler de krant. Dit zegt heel veel over zijn houding ten opzicht van de Joden in de oorlog en dit verklaart ook zijn deelname aan het comité Hollandse Schouwburg na de oorlog.⁵³ In 1946 maakte hij de overstap van het Algemeen Handelsblad naar Het Parool en werd daar adjunct-hoofdredacteur. De titel van het artikel in Het Parool luidde als volgt: ‘Toch maar weer schouwburg? Geen “vermakelijkheid” in de hel van de Middenlaan!’ Het artikel beschrijft een aantal indrukwekkende gebeurtenissen die plaatsvonden in de Hollandse Schouwburg: Joden die door een dronken SS’er gedwongen werden te zingen, waarna het Hatikwah klonk, en een beschrijving van de zelfmoord van professor Mannheimer, een geleerde van internationale faam. De schrijver van het artikel wees er vervolgens op dat de eigenaar van het pand te horen had gekregen dat de gemeente geen mogelijkheden zag om een vergunning voor bioscoopvoorstellingen te

⁵⁰ ‘Herdenking’, in: *NIW*, 79/22, (14 mei 1948)

⁵¹ <http://www.hetillegaleparool.nl>

⁵² GAA, 30486, inventarisnr. 624, brief van J. Winkler aan Jan Roelfs, 11 mei 1971

⁵³ <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/Lemmata/bwn4/winkler>. De oorspronkelijke versie is opgenomen in het Biografisch Woordenboek van Nederland 4 (Den Haag 1994)

weigeren.⁵⁴ Indringend hield Winkler zijn lezers de volgende boodschap voor: ‘Zouden wij niet éérst de nagedachtenis eren van hen, die hier in de hel verkeerden? Niet maar zo’n beetje, niet met een gevelsteentje, waar we straks per ongeluk een affiche opplakken, maar volledig?’ Laten we met z’n allen het gebouw, desnoods tegen driedubbele prijs terug kopen van de eigenaar en het een waardige bestemming te geven. Een bestemming die het mogelijk maakt om de stilte te laten heersen?’

De oproep van Winkler miste zijn doel niet. Naast het officiële comité Hollandse Schouwburg werd er een werkcomité samengesteld. Dit werkcomité kwam op 16 oktober 1946 voor het eerst samen. Aanwezig waren de heren S. de Wolff, S. Lissauer, S. van der Linden en J. Winkler. Op voorstel van de heer Winkler aanvaardde de heer S. de Wolff (1878-1960) het voorzitterschap van het werkcomité. De Wolff was socialistisch theoreticus en zionist. Hij is in 1943 opgepakt en naar Bergen-Belsen afgevoerd. In 1944 werd hij uitgeruild tegen Duitsers in Palestina en in 1945 keerde hij terug naar Nederland.⁵⁵ Op 21 oktober 1946 werd er een persbericht uitgegeven dat er een comité Hollandse Schouwburg was opgericht.⁵⁶ In het bericht werd meegedeeld dat: ‘Het comité van de Schouwburg een blijvend monument wilde maken ter herinnering aan de meer dan honderdduizend Joden die tijdens de bezetting daar bijeen werden gedreven en vandaar werden vervoerd naar de kampen des doods.’⁵⁷ Het Comité Hollandse Schouwburg bestond vanaf de oprichting uit twaalf leden.⁵⁸ Opvallend was de brede samenstelling van het comité. Er was sprake van samenwerking tussen een hervormde dominee, een rooms-katholieke pastoor, een orthodoxe rabbijn, een politicus van de CPN, een bankier en een journalist. Bij nader onderzoek naar de betrokken niet-Joodse Nederlanders bleek dat ze voor de oorlog al politiek bewust waren, in de oorlog in het verzet zaten en bereid waren om tijdens de oorlog Joden te helpen.⁵⁹ Zo heeft de rooms-katholieke priester W. Nolet (1885-1965) in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog herhaaldelijk gewaarschuwd tegen het fascisme en nationaal-socialisme. In de bezettingstijd heeft hij mensen in nood geholpen, onder wie ook joodse medeburgers.⁶⁰ Op de eerste

⁵⁴ ‘Toch maar weer schouwburg? Geen ‘Vermakelijkheid’ in de hel van de Middenlaan’, in: *Het Parool*, (maandag 23 september 1946)

⁵⁵ S. de Wolff (1878-1960) in Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA).

⁵⁶ In dit bericht in het Algemeen Dagblad (4/981, 1946) worden als bestuurders genoemd: Opperrabbijn J. Tal, Mgr. W. Nolet, Ds. J.J. Buskes, wethouder B. Polak, S. van der Linden, de voorzitter der Joodse gemeente en verscheidene anderen.

⁵⁷ ‘Schouwburg monument’, in: *Het Nieuws*, Algemeen Dagblad, 4/981, (1946)

⁵⁸ Dit zijn naast de genoemde leden uit het werkcomité ook de heren ds. J.J. Buskes Jr., Pastoor W. Nolet, J. Parser, Wethouder B. Polak, Dr. E.A. Rodrigues Pereira, Opperrabbijn J. Tal, Leo Vromen, en L.W. Wildervanck.

⁵⁹ Dit is het geval bij J. Winkler, J.J. Buskes, W. Nolet, maar ook bij W. M. Woerdeman die in de jaren vijftig een adres indiende bij de gemeente Amsterdam.

⁶⁰ W. Nolet, Biografisch Woordenboek van Nederland 4 (Den Haag 1994)

vergadering van het werkcmité werd voorgesteld om het comité uit te breiden met mevrouw Romein-Verschoor en een gereformeerd predikant. Het comité wilde namelijk een zo breed mogelijke achterban aanspreken. Toch was meer dan de helft van de commissieleden afkomstig uit de Joodse gemeenschap.⁶¹ In het werkcmité hadden met name de leden van socialistische of communistische komaf veel inbreng.⁶² Uit de archieven blijkt dat met name Winkler in deze eerste periode heel veel werk verzet heeft en een cruciale rol heeft gespeeld in het slagen van de doelstelling van het comité.

Al op de eerste vergadering werd besloten om in contact te treden met de eigenaars van het pand, de gemeente en architect Kramer. Verder werd er een perscampagne ontworpen door Winkler. Ook werd voorgesteld om een erecomité te vormen, bestaande uit prins Bernard, de commissaris der koningin in Noord-Holland J.E. Baron de Vos van Steenwijk, burgemeester A.J. d'Ailly en minister J.J. Gielen, minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen van 1946-1948. Naast de zwaargewichten uit het erecomité werd door Winkler een lijst met een comité van aanbeveling samengesteld met vertegenwoordigers van *alle* maatschappelijke groeperingen.⁶³ Deze lijst maakt opnieuw duidelijk dat men zich richtte tot de hele Nederlandse bevolking.⁶⁴ Toen alle toezeggingen binnen waren kon het comité zich richten tot het Nederlandse volk. Op een enkele afzegging na waren alle aangezochte personen bereid om zitting te nemen in de diverse comités. De massale berichtgeving rondom de Hollandse Schouwburg in de media zorgde er zelfs voor dat er afzeggingen kwamen van clubs die een feestavond wilden organiseren in de voormalige Hollandse Schouwburg. Een Amsterdamse voetbalvereniging zag af van de feestavond en deelde mee dat ze deze fout onmiddellijk zouden herstellen en dat uit piëteit met de gevallen Joodse landgenoten de feestavond werd afgelast.⁶⁵

De visie van ds. J.J. Buskes

Met name ds. J.J. Buskes (1899-1980) benadrukte de noodzaak van de participatie van het hele Nederlandse volk bij de inzameling voor de Hollandse Schouwburg. Buskes was in Nederland bij het grote publiek bekend door zijn kritiek op de nazi's, die hem met andere

⁶¹ Van Joodse afkomst zijn in ieder geval: B. Polak, E.A. Rodrigues Pereira, J. Tal, S. Lissauer en S. de Wolff en S. van der Linden

⁶² S. de Wolff, J. Winkler en J.J. Buskes waren socialist. De Wolff en Winkler waren respectievelijk voorzitter en secretaris.

⁶³ GAA, toegangsnr. 624, nr. 1 Archief van de Hollandsche Schouwburg, notulen 16 oktober 1946.

⁶⁴ Uitgenodigd voor het comité van aanbeveling werden in totaal 67 personen uit de volgende maatschappelijke groeperingen: kerken, perswereld, bankwereld, scheepvaart, handel, radio, rechterlijke macht, medici, universiteit, middenstandsorganisaties, detailhandel, vakbeweging, politieke partijen, nationaal instituut, kunst, vrouwenverenigingen en Joodse organisaties. GAA, Archief van de Hollandsche Schouwburg.

⁶⁵ 'Schouwburg', in: *De Waarheid*, (18 december 1946)

prominente Nederlanders in gijzelaarskamp St. Michielsgestel deed belanden, door zijn toetreding tot de Partij van de Arbeid, door zijn verzet tegen de politionele acties en apartheid en door zijn publicaties.

In een artikel wees deze socialistische predikant zijn achterban erop dat het niet de Joden moesten zijn die de Hollandse Schouwborg ombouwden tot monument van herinnering. Het moest een roeping zijn van heel het Nederlandse volk en zeker ook de arbeidersbeweging moest zijn verantwoordelijkheid verstaan. Hij riep zijn achterban op om met duizenden een groot of een klein bedrag te storten voor de Hollandse Schouwborg. Hij benadrukte dat er ook grote bedragen nodig zijn, maar om er daadwerkelijk een *nationaal* gedenkteken van te maken moesten de kleine bedragen in grote getale binnenkomen. Buskes eindigde zijn oproep als volgt: ‘Zo moge de Hollandse Schouwborg, waarin gedurende de bezettingsjaren het gruwelijk stuk der Jodenvervolgung gespeeld werd, worden een monument ter herinnering aan al het leed, dat door de Nederlandse Joden geleden werd en voor heel ons volk een voortdurende oproep tot waakzaamheid.’⁶⁶ Twee weken later verscheen er een artikel van J. Soetendorp in het NIW. Soetendorp benadrukte met name de plicht van het Nederlandse volk. Hij sloot zich daarmee aan bij datgene dat ook al in de oproep van het comité en in het artikel van Buskes te lezen was.⁶⁷ Soetendorp onderstreepte in het NIW dat het niet een geven uit medelijden moet zijn, maar dat er sprake moet zijn van een ereplicht. Het Nederlandse volk had een ereschuld in te lossen. Hij riep daarom de Joodse achterban op om het geven over te laten aan het Nederlandse volk onder het motto: ‘Laat anderen u eren, maar doe het niet zelf!’ Juist omdat het een zaak was van het Nederlandse volk vond hij het jammer dat er toch nog zoveel Joden in het comité zitting hadden genomen. Hij vond dat deze comitéleden meer vertrouwen moesten hebben in het eergevoel van het Nederlandse volk.⁶⁸ In deze scriptie komen de woorden ereschuld en ereplicht in meerdere keren voor. De betekenis van deze woorden in het onderzochte tijdvak lijken niet te wijzen op het zich medeschuldig voelen aan de Jodenvervolgung. De keren dat het begrip voorkomt in deze scriptie lijkt het te gaan om de betekenis zoals ook wel in woordenboeken terug te vinden is. Het gaat niet om een juridisch begrip, maar meer om een morele verplichting. Het is een morele plicht om de omgekomen stadgenoten, die men in veel gevallen goed gekend heeft, te herdenken. Zo vond ook de

⁶⁶ ‘De Hollandse Schouwborg’ in: *Het Vrije Volk*, 2/482 (1946)

⁶⁷ De tekst uit de oproep aan het Nederlandse volk van het comité met betrekking tot de plicht om geld bijeen te brengen luidt als volgt: Wij zijn aan de nagedachtenis van hen, die in den Hollandschen Schouwborg hun doodelijke smart leden, **verplicht** ervoor te zorgen, dat die nagedachtenis niet wordt onteerd, doordat de Schouwborg weer een plaats van vermaak zou worden. (oproep comité Hollandsche Schouwborg, aanwezig in het GAA, toegangsnr. 624)

⁶⁸ ‘Holland’s plicht tot liquidatie van de Schouwborgschande’

Joodse gemeenschap het een ereschuld om de verzetslieden die hun leven hadden gewaagd te eren met het monument van Joodse Dankbaarheid. Ds. J.J. Buskes gebruikte hetzelfde woord om zijn achterban te motiveren om geld te geven voor de aankoop van de Hollandse Schouwburg.

De perikelen met betrekking tot het gebruik van de Hollandse Schouwburg maakt duidelijk dat het herdenken van de weggevoerde Joden in Amsterdam er toch anders aan toe ging dan in de rest van Nederland. Althans, volgens een geschiedschrijving die misschien toch niet zo sterk is? Ook bij niet-Joodse Nederlanders was al vanaf een vroeg stadium oog voor de herdenking van de Joodse slachtoffers uit de oorlog. Dit zien we met name bij de Hollandse Schouwburg. Vanaf het eerste moment werkten Joodse en niet-Joodse Nederlanders samen om van de Hollandse Schouwburg een waardige herdenkingsplaats te maken. Daarbij richtte het comité zich met succes op het hele Nederlandse volk. Voor Buskes was geven voor de Hollandse Schouwburg zelfs een ereplicht of ereschuld ten opzichte van het Joodse volksdeel. Aan deze oproep werd door vele niet-Joodse Nederlanders gehoor gegeven.

Een succesvolle inzamelingsactie voor de Hollandse Schouwburg

Via advertenties en een circulaire werd een beroep gedaan op het Nederlandse volk. Het belangrijkste argument om te geven was dat de Hollandse Schouwburg, laatste station op weg naar Westerbork, geen plaats van openbare vermakelijkheid mocht worden. Het comité deed een beroep op alle Nederlanders om op korte termijn samen een bedrag bijeen te brengen van driehonderdduizend gulden. Het doel zou de vorming van een historisch centrum zijn, waarin aandacht zou komen voor de betekenis van de Joden voor het Nederlandse volk en de vestiging van een Joodse bibliotheek. De oproep eindigde met het volgende appel: 'Wij zijn aan de nagedachtenis van hen, die in den Hollandsche Schouwburg hun doodelijke smart leden, verplicht ervoor te zorgen, dat die nagedachtenis niet wordt onteerd, doordat de Schouwburg weer een plaats van vermaak zou worden.'⁶⁹

Vanaf dat moment stroomden de giften binnen. Een vorstelijke gift van koningin Wilhelmina van vijfhonderd gulden werd al snel ontvangen. Er kwamen ook brieven binnen van mensen die een minimum bedrag van vijf gulden teveel vonden, maar die wel graag wilden geven voor dit doel. Ze vroegen om intekenlijsten om mee langs de deuren te gaan, zodat ze met elkaar het minimum bedrag van vijf gulden konden ophalen.⁷⁰ Een gewone arbeider verdiende in 1947 een weekloon van rond de veertig gulden. Een minimumbedrag

⁶⁹ GAA, toegangsnr. 624, Archief van de Hollandsche Schouwburg, nr. 3, concepttekst oproep

⁷⁰ GAA, Toegangsnr.624, inventarisnr. 3

van vijf gulden was toen dus een behoorlijk bedrag. In meerdere plaatsen van ons land ontstonden afdelingen van het comité, onder andere in het Gooi en in Arnhem. Mensen gingen met de intekenlijsten langs de deuren, zoals mevrouw Duyf uit Zaandam, die schreef dat ze getroffen was door de radiotoespraak van ds. J.J. Buskes. Ook vanuit het bedrijfsleven kwamen giften. De bekende snoepzaak Jamin gaf een gift van tweehonderdvijftig gulden. Een van de grootste giften was afkomstig van de Nederlandse Bioscoopbond. De aangesloten filmverhuurkantoren droegen ruim achtduizend gulden bij en maakten daarmee als vermaaksindustrie een goed gebaar. Er werden ook Marijkelampjes, genoemd naar de pas geboren prinses Marijke, verkocht.⁷¹ Tien procent van de opbrengst ging naar het comité de Hollandse Schouwburg. In het land werden op meerdere plaatsen cabaretavonden gehouden. Zo'n avond leverde al snel meer dan duizend gulden op. Zo was er op zondagochtend 9 februari 1947 een theatervoorstelling waaraan bekende topartiesten belangeloos meewerkten. Als spreker trad Sam de Wolff op.⁷² Advertenties met aankondigingen voor de Hollandse Schouwburg werden vaak gratis door dagbladen geplaatst. Het resultaat was dat binnen drie maanden een totaalbedrag van tweehonderdduizend gulden binnen kwam.

Op 24 februari 1947 kwam er een gift binnen van honderdduizend gulden van een gulle gever die onbekend wenste te blijven. Uit latere briefwisseling tussen Jan Roelfs, oud-redacteur van Trouw, en Winkler bleek dat het ging om dhr. B. van Leer, directeur en oprichter van Van Leers Vatenfabrieken N.V. Van Leer was Joods en vluchtte in 1941 voor de bezetter. Zijn fabrieken werden in de oorlog geconfisqueerd⁷³. Van Leer had een emotionele binding met de Hollandse Schouwburg. Toen de Duitse bezetter in 1941 alle Joodse orkestmusici liet ontslaan, ontstond het Joodsch Symphonie-Orkest. De kosten van dit orkest kwamen voor rekening van de Van Leer Stichting. Hieraan had de Joodse vatenindustriële Bernard van Leer in juni 1941 honderdvijftigduizend gulden gedoneerd voor Joodse culturele doeleinden.⁷⁴ Een optreden van het orkest werd in advertenties dan ook aangekondigd als het symphonie-orkest der van Leer Stichting.⁷⁵ De actie voor de Hollandse Schouwburg werd dus gedragen door velen uit het Nederlandse volk en het bedrag van ruim twee ton dat als snel binnenkwam werd aangevuld door een Joodse filantroop die zich verbonden wist met de Hollandse Schouwburg.

De gecompliceerde aankoop van de Hollandse Schouwburg

⁷¹ Prinses Marijke werd geboren op 18 februari 1947. Later veranderde ze haar roepnaam in Christina.

⁷² 'Zondagochtend voor de Hollandsche schouwburg', *De Waarheid*, 6 februari 1947

⁷³ <http://www.wo2-muziek.nl/nl/Landen/Overzicht%20Nederland/Joodsch%20Symfonie-Orkest/>

⁷⁴ www.wo2-muziek.nl

⁷⁵ www.hollandscheschouwburg.nl/beel/HS/theater/publiek.jpg

De actie voor de Hollandse Schouwburg was heel succesvol en sloeg aan bij een groot deel van de Nederlandse bevolking. Om de mate van succes te bepalen is het zinvol om de inzameling voor de Hollandse Schouwburg te vergelijken met andere grote landelijke acties voor monumenten ter herdenking van oorlogsslachtoffers. De opbrengsten voor de landelijke actie voor de nationale monumenten bleef sterk achter op de prognose. De actie in juli 1958 voor het Anne Frank Huis werd persoonlijk geleid door burgemeester G. van Hall. De actie leverde na het versturen van duizenden brieven honderdvijftigduizend gulden op terwijl het streefbedrag driehonderdvijftigduizend gulden bedroeg.⁷⁶ Na verlenging van de actie kwam er uiteindelijk tweehonderdduizend gulden binnen.⁷⁷ Voor de Hollandse Schouwburg werden de doelen heel snel gehaald.

De aankoopkosten en de verwachte verbouwingskosten van de Hollandse Schouwburg waren hoger dan welk oorlogsgerelateerd herdenkingsmonument in die tijd dan ook. Toch werd het de meest succesvolle inzameling ten behoeve van een oorlogsmonument in de naoorlogse periode. Dit kwam doordat de inzamelingsactie was gericht op het hele Nederlandse volk, en gesteund werd door alle belangrijke maatschappelijke groeperingen die er op dat moment in Nederland waren.

In mei 1947 begonnen de onderhandelingen over de aankoop van de Hollandse Schouwburg.⁷⁸ Deze onderhandelingen verliepen stroef. In november 1947 was in de krant te lezen dat na langdurige onderhandelingen de Hollandse Schouwburg was aangekocht.⁷⁹ Veel steun kreeg het comité van burgemeester D'ailly, die de eigenaar uiteindelijk tot de verkoop wist te dwingen.⁸⁰ Pas op 19 juli 1949 werd het gebouw daadwerkelijk door de eigenaar overgedragen aan het comité Hollandse Schouwburg bij notariële acte. Het lange traject kwam mede door juridische complicaties.⁸¹ De zoons van de voormalige Joodse eigenaar hadden in het kader van rechtsherstel een proces aangespannen tegen degene die het gebouw in de oorlog op een veiling had gekocht tegen een lage executiewaarde, omdat de Joodse eigenaar, die inmiddels was weggevoerd, niet meer aan zijn betalingsverplichtingen voldeed!⁸² Een paar maanden later schreef de stichting Hollandse Schouwburg een brief aan de gemeente Amsterdam over een eventuele schenking van het pand aan de gemeente. Uit de antwoordbrief van de gemeente blijkt dat de gemeente nog wel een vraag had over de

⁷⁶ 'Nog 2 ton nodig voor Anne Frank-huis', in: *Friese Koerier*, 13/251 (1958)

⁷⁷ Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis, een biografie*, Boom (Amsterdam, 2010), 75

⁷⁸ 'Over aankoop Hollandse Schouwburg wordt onderhandeld' in: *De Waarheid*, 8 mei 1947

⁷⁹ 'Laatste berichten: Hollandse Schouwburg aangekocht' in: *De Gooi en Eemlander*, 76/11529 (1947)

⁸⁰ GAA, Toegangsnr. 624, inventarisnr. 3, 624, brief van J. Winkler aan Jan Roelfs, 11 mei 1971

⁸¹ 'De Hollandse Schouwburg' in: *NIW*, 80/32 (1949)

⁸² 'Hollandsche Schouwburg (in oorlog verkocht) terug aan erven Louis de Vries' in: *De Telegraaf*, 53, 19504 (1950)

voorwaarden die aan de schenking waren verbonden. De beperkingen van het gebruik van het gebouw waren namelijk sterker dan de gemeente aanvankelijk had aangenomen.⁸³ In het voorjaar van 1950 besloot het bestuur om de Hollandse Schouwburg aan de gemeente Amsterdam te schenken. Het sprak daarbij de wens uit dat aan het gebouw een bestemming zou worden gegeven dat met het Jodendom in verband staat.⁸⁴ In het archief van de Hollandse Schouwburg is over het besluit en de motieven van het comité om de Hollandse Schouwburg aan de gemeente Amsterdam over te dragen niets terug te vinden. Gezien de samenwerking vanaf het eerste uur van het comité Hollandse Schouwburg met het stadsbestuur zal de gemeente Amsterdam zich mede verantwoordelijk hebben gevoeld voor de toekomstige bestemming van het gebouw.⁸⁵ Burgemeester d'Ailly zat in het erocomité en wethouder B. Polak maakte zelf deel uit van het comité Hollandse Schouwburg. In het voorstel aan de gemeenteraad van Amsterdam verwoordden B&W zich als volgt: 'Wij zijn van oordeel, dat er in de gegeven omstandigheden alleszins aanleiding bestaat, het aangeboden geschenk te aanvaarden.'⁸⁶

De overdracht van de Hollandse Schouwburg van het comité aan de gemeente Amsterdam

Op 9 maart 1950 werd in een raadsvergadering door de gemeenteraad van Amsterdam de schenking van de Hollandse Schouwburg aanvaard.⁸⁷ Op 30 november 1950 werd de Hollandse Schouwburg bij notariële acte overgedragen. Als voorwaarden werden gesteld dat vanaf het moment van overdracht alle baten en lasten voor rekening zouden zijn van de begiftigde en dat het gebouw tot 19 juli 1974 niet voor vermaak zou worden gebruikt. Ook zou er op kosten van de schenkster een ruimte tot rouwkamer worden ingericht met een zogenaamde 'eeuwige lamp' om de Joodse slachtoffers te herdenken. De stichting betaalde aan de gemeente eenmalig een bedrag van duizend gulden voor het brandend houden van de lamp.

De gemeente Amsterdam kon zelf bepalen hoe men het gebouw verder zou gaan gebruiken.⁸⁸ In de raadsvergadering van 9 maart 1950 werd nadrukkelijk gesteld door wethouder J. J. van der Velde dat het gebouw ook na die 25 jaar niet voor doeleinden van vermaak ter beschikking zal worden gesteld. De wethouder wees op de vele stad- en

⁸³ GAA, Toegangsnummer 624: Archief van het Comité Hollandsche Schouwburg, inventarisnr. 3, brief van de gemeente Amsterdam aan het bestuur van de stichting De Hollandse Schouwburg, 6 december 1949.

⁸⁴ GAA, Gemeentebblad 1950, afd. 1 no. 141. Aanvaarding schenking gebouw Hollandse Schouwburg

⁸⁵ GAA, Toegangsnummer 624: Archief van het Comité Hollandsche Schouwburg, inventarisnr. 3, Oproep

⁸⁶ GAA, Gemeentebblad 1950, afd. 1 no. 141. Aanvaarding schenking gebouw Hollandse Schouwburg

⁸⁷ GAA, Gemeentebblad 1950, afd. 1 no. 141. Aanvaarding schenking gebouw Hollandse Schouwburg

⁸⁸ GAA, Toegangsnummer 624: Archief van het Comité Hollandsche Schouwburg, inventarisnr. 3, notariële acte 30 november 1950.

landgenoten die een offer hadden gebracht en stelde vast dat de gemeente Amsterdam nu ook een offer moest brengen. De gemeente moest nu na gaan denken over een passende bestemming en stelde een commissie in die te zijner tijd bij de raad met voorstellen zou komen. In ieder geval zou het gebouw een waardige bestemming krijgen en behouden.⁸⁹ Het PVDA-gemeenteraadslid dhr. S. van den Bergh stelde voor om in het gebouw de naam van Walter Süsskind te vereeuwigen en om in de rouwkamer de namen aan te brengen van alle slachtoffers die afgevoerd zijn via de Hollandse Schouwburg. Verder stelde hij voor om er een museum in onder brengen met voorwerpen die typerend zijn voor de Joodse godsdienst en cultuur. Het leek hem ook goed om een boekenverzameling, zoals de Bibliotheca Rosenthaliana, op deze plaats onder te brengen. Het gebouw zou ook ruimte moeten geven aan verenigingen die als doel hebben het contact tussen Israël en Nederland te versterken. Wethouder van der Velde deed de toezegging om van de suggesties van de heer Van den Bergh na te gaan of ze te verwezenlijken waren.⁹⁰

De gewijzigde houding van de redactie van het NIW ten opzichte van de Hollandse Schouwburg

De reactie in het NIW op de overdracht van de Hollandse Schouwburg in 1950 aan de gemeente Amsterdam was van een heel andere toon dan een aantal jaren ervoor. Tot op dat moment had het NIW in de persoon van de liberale rabbijn Soetendorp een positief kritisch geluid laten horen. Soetendorp was echter in 1948 gestopt als hoofdredacteur en de nieuwe hoofdredacteur, dhr. J. Melkman, voer een andere koers met betrekking tot de Hollandse Schouwburg. Melkman was actief in de NZB en als zionist tegen hoge kosten voor de restauratie van de Hollandse Schouwburg. Zijn beoordeling van de aankoop en overdracht van de Hollandse Schouwburg was ronduit negatief. Na de overdracht van de Schouwburg aan de gemeente Amsterdam schreef Melkman een kritisch commentaar op de overdracht van de Schouwburg aan de gemeente. Hij schreef: ‘Het is begrijpelijk genoeg dat men onmiddellijk na de oorlog in een emotionele opwelling verontwaardigd was over het direct openstellen van het gebouw (...) Nu echter hebben een aantal particulieren diep in hun zak getast en zowel de eigenaar als de gemeente een cadeau gedaan, waarmee de eerste ongetwijfeld meer in zijn schik zal zijn geweest dan de laatste.’ Melkman voegde er aan toe: ‘Er is al een groots gedenkteken voor de Nederlanders die de Joden hebben geholpen en er zal er ook nog één verrijzen voor de Februaristaking. Tegelijkertijd staat er een leeg pand te wachten op een

⁸⁹ GAA, Gemeentebld 1950 afd. 2, middagzitting donderdag 9 maart 1950, blz. 204

⁹⁰ GAA, Gemeentebld 1950 afd. 2, middagzitting donderdag 9 maart 1950, blz. 202 en 203

bestemming en mist Amsterdam een gedenkteken voor hen, om wie het eigenlijk gaat: de tienduizenden Joden die weggevoerd en vermoord zijn.’ Melkman vond de Hollandse Schouwburg ongeschikt als monument voor de weggevoerde en vermoorde Joden vanwege de negatieve herinneringen aan dit gebouw. Hij schreef dat zeer veel Joden er niet aan denken ooit nog een stap in dit gebouw te zetten.⁹¹ Melkman staat een totaal ander beleid voor ten aanzien van de Hollandse Schouwburg dan zijn voorganger Soetendorp. Mede daardoor duurde het zolang voordat de Schouwburg zijn definitieve bestemming kreeg.

De zoektocht naar een waardige bestemming voor de Hollandse Schouwburg

Een jaar na de overdracht merkte een gemeenteraadslid op dat uit moreel oogpunt er voor gezorgd moest worden dat de schouwburg spoedig de bestemming zou krijgen die in overeenstemming is met de opvattingen van de commissie, die zich ten doel stelde van de schouwburg een blijvend gedenkteken te maken. De burgemeester en wethouders waren het daar mee eens en gaven aan dat er al verschillende mogelijkheden waren overwogen. Men was echter op zoek naar een vorm van gebruik die economisch verantwoord is en niet in conflict zou komen met de gevoelens van piëteit. Zo kwam men er toe het gebouw aan de gemeente Amsterdam te schenken.⁹²

In april 1952 verscheen er een alarmerend bericht in *De Waarheid*. De krant meldde dat de Hollandse Schouwburg een monument van verval geworden was. Er stond water in de kelder en de elementen binnen in het gebouw op de bovenverdieping hadden vrij spel. Aan de voorzijde moest de gemeente een monumentale beeldengroep laten verwijderen, omdat ze een gevaar voor de voorbijgangers vormden. *De Waarheid* vroeg zich af waar de waardige bestemming bleef die door het gemeentebestuur was toegezegd.⁹³ Het *NIW* liet weten dat wat hen betreft de Hollandse Schouwburg afgebroken kon worden en dat een eenvoudig perk met gedenksteen een prima oplossing zou zijn. In een artikel schreef Melkman dat er zeer veel plannen waren om de Schouwburg een waardige bestemming te geven, maar dat al die plannen blijkbaar te veel geld kostten.⁹⁴ In november 1952 was er een bericht te lezen in de krant dat de gemeente op zoek was naar een locatie voor een Mensa voor de Amsterdamse studenten. Er was ook een investeerder die er geld in wilde steken. Deze Mensa was volgens het krantenbericht dringend gewenst. De gemeente had een oogje laten vallen op de Hollandse Schouwburg als eventuele locatie.⁹⁵ Er waren zelfs hoogleraren van de Universiteit van

⁹¹ ‘De Schouwburg’, in: *NIW*, 83/48 (1952)

⁹² GAA, Gemeenteblad 1951 afd. I/II, blz. 1250/Gemeenteblad 1951 afd.1, blz. 1507

⁹³ ‘Hollandse Schouwburg.....monument van verval?’, in: *De Waarheid*, 11/895 (1952)

⁹⁴ ‘De Schouwburg’, in: *NIW*, 83/48 (1952)

⁹⁵ ‘Amsterdam krijgt een Mensa’, in: *Java-bode*, 101/75 (1952)

Amsterdam die middels een ingezonden brief in het NIW kenbaar maakten dat dit voorstel niet strijdig was met de doelstelling van het comité.⁹⁶ Zij brachten als argument naar voren, dat het de studenten waren geweest die voorop hadden gelopen in hun verzet tegen nazificatie van het hoger onderwijs en hadden zich bezig gehouden met de organisatie van de onderduikcentrales en andere illegale organisaties. De redactie van het NIW, die zich de maand ervoor nog had uitgesproken voor de afbraak van de Hollandse Schouwburg, gaf als redactioneel commentaar, dat dit niet de ideale bestemming was, maar dat men zich in Joodse kring niet tegen deze bestemming zou verzetten.⁹⁷ De studenten zelf keken hier heel anders tegen aan. De ledenraad van de ASVA, het vertegenwoordigend orgaan dan de studenten van de Gemeente Universiteit, sprak zich met algemene stemmen uit tegen het vestigen van een studenteneetgelegenheid in de Hollandse Schouwburg, in verband met de herinnering aan het afschuwelijke gebruik van dit gebouw in de bezettingsjaren.⁹⁸ In de gemeenteraad waren deze ontwikkelingen reden tot het maken van opmerkingen en het stellen van vragen. De heer B. H. Sajat (PvdA) bracht in dat het vinden van een juiste bestemming heel lastig was. Het feit dat er nu iemand was die er geld in wilde steken mocht echter niet doorslaggevend zijn voor de toekenning van de bestemming van het gebouw. Er moest nu echter wel iets gebeuren, want zoals het tot nu toe ging was in ieder geval beschamend. Sajat vroeg zich af of men dan toch maar het voorstel tot afbraak van de redactie van NIW moest volgen en men het moest houden bij een gedenksteen? Sajat verzocht om een commissie die advies uit zou brengen over de bestemming en die tegelijkertijd rekening hield met gevoeligheden in de Joodse gemeenschap. De heer B.S. Polak (CPN) vond het voorstel voor het instellen van een commissie goed, maar ging nog een stap verder door scherpe kritiek te uiten over het feit dat een beslissing daarover zo lang had kunnen duren. Hij wees erop dat in zijn ogen de burgemeester en wethouders hier hadden gefaald en dat van hen verwacht mocht worden, dat zij betrekkelijk kort na de aanvaarding van het gebouw een plan daarover aan de raad hadden moeten voorleggen. In de raad bleken KVP, ARP en CHU tegen een grote investering van de gemeente te zijn ten behoeve van een Mensa in de Hollandse Schouwburg, ook al was er een investeerder die een ton wilde meebetalen. Het college van B&W ging mee in een voorstel van één van de gemeenteraadsleden om weer contact op te nemen met het comité Hollandse Schouwburg. Wethouder van der Velde verwachtte dat in overleg met het comité een goede bestemming gevonden zou worden.⁹⁹

⁹⁶ De hoogleraren J. F. Haccou en C.G. Heringa

⁹⁷ 'Ingezonden Hollandse Schouwburg',

⁹⁸ 'Maak van Hollandse Schouwburg geen eethuis', in: *De Waarheid*, 11/1095 (1952)

⁹⁹ GAA, Gemeentebld afd. 2, 2 december 1952 (avondzitting) blz. 1292 - 1309

§ 2.2. De poging van de gemeente Amsterdam om in samenwerking met de staat Israël een goede bestemming voor De Hollandse Schouwburg te vinden

Het Israëlplan van 1953

Het adviescomité, zoals dat was voorgesteld in de raadsvergadering van december 1952, kwam er. Ergens halverwege juni 1953 werd er een brief gestuurd door het dagelijks bestuur van het Comité Hollandse Schouwburg naar twintig personen, die alle stromingen uit de hele Joodse gemeenschap van Amsterdam vertegenwoordigden, met de vraag toe te treden tot een nieuw te vormen adviescomité.¹⁰⁰ In de brief werd de volgende toelichting gegeven: ‘Het komt ons voor, dat de Gemeente Amsterdam gaarne voorgelicht zal willen worden bij het kiezen van deze bestemming, op een zodanige wijze dat achteraf geen bezwaren zullen worden geopperd. In verband hiermede menen ondergetekenden, dat een Comité tot dit doel nuttig kan zijn. Zij willen hiertoe uitnodigen verschillende leden van het oorspronkelijke Comité en anderen, die geacht kunnen worden de Joodse bevolkingsgroep te representeren.’¹⁰¹ De secretaris van het Comité, notaris E. Spier, gaf bij de eerste vergadering van het nieuwe comité op 29 juni 1953 aan dat hij officieus gehoord had dat de burgemeester en wethouders van Amsterdam graag voorlichting en indien nodig advies wilden krijgen van het Comité Hollandse Schouwburg. Het oorspronkelijke comité wilde echter een uitbreiding van het comité, voordat er adviezen zouden worden afgegeven.¹⁰² De voorzitter vertelde dat vanaf het begin het doel van het Comité was om van de Schouwburg een monument te maken, dat de herinnering zou wekken, niet alleen aan het gebeurde, maar ook aan de grote betekenis van het Jodendom voor Nederland en in het bijzonder voor Amsterdam. Hij gaf aan dat er door de gemeente tot nu toe weinig aandacht aan de bestemming van de Hollandse Schouwburg was gegeven, afgezien van een voorstel om het gebouw aan de Apostolische Gemeente ter beschikking te stellen. Dit voorstel werd van de zijde van het comité met verontwaardiging van de hand gewezen. In deze vergadering was er weer contact met de

¹⁰⁰ Benaderd werden de oorspronkelijke tien leden van het comité: Ds. J.J. Buskes Jr., S. Lissauer, pastoor W. Nolet, J. Parser, Dr. B. S. Polak, Dr. E.A. Rodrigues Pereira, L.W. Wildervank, J. Winkler, S. de Wolff, A. van Santen. Toegevoegd aan het comité werden: Dr. I. Dasberg, Dr. R.R. Geis, Alfred Goudsmit, mr. Dr. M. König, Dr. Jaap Meijer, I. Rafalowitch, B. H. Sajet, E. Spier, Mr. I.S. de Vries. De heren L.W. Wildervank en J. Winkler gaven aan geen deel meer te nemen aan het comité.

¹⁰¹ IISG, archief S. de Wolff, uitnodigingsbrief aan de toekomstige leden van het nieuwe adviescomité, gedateerd Amsterdam, Juni 1953. Verzonden door S. de Wolff (voorzitter) en E. Spier (secretaris)

¹⁰² De eerste vergadering zijn *afwezig* wegens vakantie: ds. J.J. Buskes Jr., Dr. I. Dasberg en W. Nolet. Van de heren S. Lissauer, J. Parsser, Dr. B.S. Polak en J. Winkler is bericht binnengekomen dat zij wegens werkzaamheden verhinderd waren.

wethouder en daarom vroeg hij aan de aanwezigen om hun mening uit te spreken kregen over de toekomst van de Hollandse Schouwburg.

Als eerste kreeg de heer A. van Santen, voorzitter van de Joodse Invalide, het woord. Bij de opening van het nieuw tehuis van de Joodse Invalide aan de Henri Polaklaan was ook Dr. M. Amir, gezant van Israël, aanwezig. Men sprak met elkaar ook over de nabijgelegen Hollandse Schouwburg. De gezant gaf aan dat hij het gebouw graag gerestaureerd zou zien.¹⁰³ Naar aanleiding van dit gesprek werd er een ontmoeting gearrangeerd tussen wethouder J.J. van der Velde en Dr. M. Amir. Tijdens deze ontmoeting werd de mogelijkheid van het Israëlplan geopperd. De Gemeente had geen bezwaren om voor de staat Israël het gebouw te restaureren, zodat de staat Israël het zou kunnen gebruiken. Zelfs als dit 400.000 gulden zou moeten kosten. De gemeenteraad was, aldus van Santen, echter niet bereid om de jaarlijkse onderhoudslasten van f. 20.000 gulden op te brengen. De staat Israël was geïnteresseerd in dit aanbod.

Na de toelichting van de heer Van Santen kregen de anderen nog de ruimte om hun ideeën te naar voren te brengen. Er werden geen nieuwe voorstellen gedaan en het bleek dat er geen bezwaren waren tegen het plan van de heer Van Santen. Na deze voorbespreking schoof wethouder Van der Velde aan. Hij vertelde, zonder concreet te worden, dat door de gemeente veel moeite was gedaan om een bestemming te vinden voor het gebouw overeenkomstig de voorwaarden uit de schenkingsacte. De plannen waren echter of niet te verwezenlijken, of er bestonden bezwaren van de kant van het comité Hollandse Schouwburg.

Na deze toelichting vertelde de wethouder het eigenlijke doel van deze bijeenkomst. Het comité was hoofdzakelijk ingesteld om te vernemen of er bezwaren zouden bestaan tegen het Israëlplan. De vraag die hij aan de vergadering voorlegde was of het Israëlplan voor de Joodse gemeenschap een waardige bestemming voor de Hollandse Schouwburg zou zijn. Hij bevestigde dat de gemeente inderdaad bereid was om alle verbouwingkosten voor haar rekening te nemen en dat de staat Israël alleen met de jaarlijkse onderhoudskosten te maken had. Het is te begrijpen dat een aantal van de deelnemers zich voor het blok geplaatst voelde. Vandaar dat de voorzitter, S. de Wolff, aangaf dat het comité nu nog niet kon adviseren, omdat hij niet voor een voldongen feit wilde staan, maar wilde inventariseren welke eventuele wensen er nog waren onder de leden. De wethouder liet weten dat hij graag op korte termijn eventuele wensen wilde weten, voordat hij weer een overleg zou hebben met de gezant van

¹⁰³ GAA, archief Hollandse Schouwburg, Uit de notulen van de vergadering van het Comité Hollandse Schouwburg gehouden op Maandag 6 juli 1953 blijkt dat het de heer van Santen, voorzitter van de Joodsche Invalide, zelf is die de nieuwe bestemming heeft voorgesteld aan Dr. Amir. In de notulen is te lezen dat de heer Caspi enige woorden van appreciatie aan het adres van de Heer van Santen uitspreekt van wie het onderhavige plan is uitgegaan.

Israël. Het comité maakte haast en een week later werd er nieuwe vergadering gepland. Bij deze vergadering werd ook Amir, de gezant van Israël, uitgenodigd.¹⁰⁴ Notaris Spier stuurde de volgende dag al de uitnodigingen naar alle leden van het nieuwe comité, waarin hij in het kort het verloop van de vergadering schetste en duidelijk maakte dat het comité spoedig een beslissing zou moeten nemen.¹⁰⁵

Op de vergadering van 6 juli was de consul van Israël, de heer A. Caspi, aanwezig in verband met ziekte van Amir.¹⁰⁶ De voorzitter deelde mee dat alle aanwezigen op de vorige vergadering het helemaal eens waren met het plan, maar dat er nog wel vragen waren over de manier waarop het gebouw door de staat Israël zal worden gebruikt. Caspi deelde mee dat de regering van Israël diep geroerd was door de geste van de Nederlandse bevolking, om het gebouw aan de oorspronkelijke bestemming te onttrekken om er zo een gedenkteken van te maken. Nederland nam volgens hem hierdoor een unieke plaats in onder de rij der volkeren. Caspi meende dat de nagedachtenis van de omgekomenen het beste geëerd kon worden door levende gedenksteden. Hij voegde er aan toe dat de staat Israël zo'n levend gedenkteken is. De staat Israël zou van het gebouw een monument maken van de opbloei van het Joodse volk door een permanente expositie van kunst, wetenschap, cultuur, landbouw en industrie uit de staat Israël. Opperrabbijn A. Schuster legde er de nadruk op dat in het gebouw een plaats moest komen waar gebeden konden worden opgezegd. De voorzitter en de secretaris zouden namens de commissie een advies opstellen aan de wethouder.¹⁰⁷ Het advies werd op 13 juli 1953 verzonden aan het College van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam. In de brief werd geschreven dat de commissie unaniem haar instemming betuigde met het plan het gebouw 'Hollandse Schouwburg' ter beschikking te stellen aan de staat Israël. De opmerkingen en aanvullingen die in de vergadering van 6 juli werden ingebracht door de verschillende leden waren in de brief verwerkt.

Alles leek tot nu toe vlot te verlopen tot er op 14 juli 1953 een brief binnenkwam van commissielid mr. I.S. de Vries, voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond. Bij nader inzien had hij ernstige zorgen over de jaarlijks terugkerende exploitatielasten voor de staat Israël. Als tweede maakte hij duidelijk dat hij niet wist dat er al verregaande contacten met de staat Israël

¹⁰⁴ ISSG, archief J. de Wolff, concept-notulen van de vergadering van het Comité Hollandse Schouwburg, gehouden op Maandag 29 juni 1953, ten Stadhuize, kamer 22.

¹⁰⁵ ISSG, archief J. de Wolff, brief van E. Spier namens het Comité Hollandse Schouwburg aan de leden van het Comité Hollandse Schouwburg, gedateerd 30 juni 1953.

¹⁰⁶ Afwezig waren wegens vakantie: Ds. J.J. Buskes Jr., Dr. I. Dasberg, en J. Winkler. Afwezig zonder bericht waren de heren Dr. B.S. Polak en Dr. F. Rulf. Bericht van afwezigheid van Alfred Goudsmit, Mr. Dr. M. König en S. Lissauer.

¹⁰⁷ GAA, archief Hollandse Schouwburg, notulen van het comité Hollandse Schouwburg, gehouden op Maandag 6 juli 1953.

waren geweest toen hij tot de commissie toetrad; er viel dus niet veel meer te besluiten. Hij schreef dat hij over zijn bezwaren telefonisch contact gehad met Amir en dat hij ook een afschrift van de bezwaarbrief aan het comité had toegezonden.¹⁰⁸ Nadat de media berichtten over de mogelijke nieuwe bestemming van de Hollandse Schouwburg kwam er een discussie op gang binnen de Joodse gemeenschap.

De bezwaren uit de Joodse gemeenschap

De bezwaren tegen het Israëlplan kwamen met name uit de achterban van de N.I.H.S. en uit de achterban van de zionisten.

Uit de achterban van de N.I.H.S. kwam een tweetal bezwaren naar voren. Als eerste waren er uit de Amsterdamse Joodse gemeente die de Hollandse Schouwburg het liefst afgebroken zouden zien, omdat de herinneringen te pijnlijk waren. Daarnaast zagen veel leden van de Amsterdamse Joodse gemeente liever een goede oplossing voor de vervallen hoofdsynagoge aan het Daniël Meijerplein. Deze synagoge was nog een ruïne en de onderhandelingen met de gemeente Amsterdam verliepen stroef. De N.I.H.S. stuurde daarom ook voorafgaande aan de raadsvergadering van 22 juli 1953, waarin een besluit genomen zou worden over de Hollandse Schouwburg, een brief aan de gemeenteraad. In deze brief verklaarde men niet tegen het voorstel te zijn, maar vroeg men uitdrukkelijk of de beslissing omtrent de Hollandse Schouwburg niet de kwestie van de synagogen zou verdringen.¹⁰⁹ Het kerkbestuur schreef: ‘Maar wij achten het toch onze taak de aandacht van uw college er op te vestigen, dat voor de Joodse gemeenschap in Nederland en in het bijzonder die te Amsterdam, de geruïneerde synagogegebouwen aan het J.D. Meijerplein een dusdanig voortdurende en primaire zorg zijn, dat wij ons thans ten zeerste verontrust afvragen of uw plannen ten aanzien van de Hollandse Schouwburg het behoud van de belangrijke historische monumenten aan het J.D. Meijerplein niet in de weg staan.’¹¹⁰ Later zou het bestuur in het NIW verklaren dat de Amsterdamse Joodse Gemeente nooit officieel haar goedkeuring had uitgesproken over het raadsbesluit, omdat de voorzitter van het kerkbestuur op papier wel zitting had genomen in het adviescomité, maar op vakantie was toen het voorstel werd behandeld.¹¹¹ De voorzitter van het kerkbestuur, dhr. I. Dasberg (1900-1997), huisarts, orthodox zionist en zeer actief in

¹⁰⁸ ISSG, archief J. de Wolff, brief aan de heer secretaris van het Comité van Advies inzake het Gebouw Hollandsche Schouwburg, gedateerd 14 juli 1953, getekend door Mr. I.S. de Vries. In de bijlage de Engelse brief aan dr. M. Amir.

¹⁰⁹ Gemeentebld afd. 2, blz. 781, 22 juli 1953

¹¹⁰ Het kerkbestuur verzoekt ons om opname van de volgende briefwisseling, in: *NIW*, 84/35 (7 augustus 1953)

¹¹¹ Nieuw Israelietisch Weekblad over Hollandse Schouwburg: „Kom terug op raadsbesluit”, in: *De Waarheid*, 12/1300 (8 augustus 1953)

NIHS, onder meer als voorzitter, was een samenbindend figuur in Joods Amsterdam, omdat hij én orthodox én zionist was en daardoor de breedte van de Joodse gemeente bestreek. Ook Dasberg was van mening dat de kosten voor de staat Israël te hoog zouden zijn. Toen hij het voorstel van het adviescomité na de vakantie op de mat kreeg, was hij het hier niet mee eens en bedankte voor verdere deelname aan het comité, omdat hij de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het Israëlplan niet wilde dragen.¹¹²

De tweede groep bezwaarden waren de zionisten. De bezwaren die zij hadden waren al bij de oprichting van het comité duidelijk gemaakt. In het archief van de Hollandse Schouwburg bevindt zich een briefwisseling tussen het bestuur van de Nederlandse Zionistenbond en comitélid S. Lissauer. In deze briefwisseling wordt duidelijk waarom de NZB niet blij was met de deelname van Lissauer aan het comité. De secretaris van de bond, J. H. Davids, nam het Lissauer kwalijk dat hij als lid van de bond geen overleg had gepleegd over zijn toetreding tot het comité. Het werd Lissauer verweten dat deelname vanuit de Joodse gemeenschap ernstige consequenties kon hebben voor de inzamelingen ten behoeve van de opbouw van Palestina.¹¹³

Ook in 1953 speelde het financiële motief een rol. De Nederlandse Zionistenbond was van oordeel dat de staat Israël nooit op eigen kracht de exploitatie van een permanente tentoonstelling kon opbrengen. De Nederlandse zionisten waren dat jaar voor het eerst de zogenaamde Collectieve Israël Actie¹¹⁴ begonnen en hadden voor dit doel al vierhonderdduizend gulden opgehaald.¹¹⁵ In ieder geval was de NZB niet van plan deze in Nederland bijeengebrachte gelden voor Israël voor dit doel bestemmen.¹¹⁶ De zionisten waren van mening dat, zolang er nog Joden in Amsterdam woonden, deze zich aan moesten sluiten bij de NIHS. Ze moesten verzameld worden en vertrouwd raken met de Joodse staat, zodat uiteindelijk iedereen zou emigreren naar Israël. Het Joodse leven in Amsterdam moest tot een afronding komen.¹¹⁷ Dit was de ook innerlijke overtuiging waardoor de voorzitter van de NZB, mr. I.S. de Vries, zich liet leiden. Het maakt duidelijk waarom de Vries op het laatste moment afhaakte en contact opnam met de gezant. Hij wilde daarmee voorkomen dat de staat

¹¹² Het kerkbestuur verzoekt ons om opname van de volgende briefwisseling, in: *NIW*, 84/35 (7 augustus 1953)

¹¹³ GAA, Archief Hollandsche Schouwburg, toegangsnr. 30486, inventarisnr. 624, nr. 2, brief van J.H. Davids aan S. Lissauer, 31 januari 1947

¹¹⁴ De Collectieve Israël Actie werd in 1953 opgericht met als doel om als partner van Keren Hayesod fondsen te werven voor humanitaire, sociale en educatieve doelen binnen de erkende grenzen van Israël.

¹¹⁵ Advertentie Collectieve Israël Actie, in *NIW*, 84/33, 25 juli 1953

¹¹⁶ In Joodse kringen: Grote ontstemming over Holl. Schouwburgplan, in: *Het Vrije Volk*, 20 juli 1953

¹¹⁷ B. Wallet e.a., *Die ons heeft laten leven*, geschiedenis van de Joodse gemeente Amsterdam (NHIS) van 1945 tot 2010, NHIS Amsterdam (2011), 28

Israël gebruik zou gaan maken van de Hollandse Schouwburg en zich daarmee de jaarlijkse exploitatiekosten van ten minste twintigduizend gulden op de hals zou halen.

Beide groepen bezwaarden vormden een groot deel van de Joodse gemeenschap in het Amsterdam van de jaren vijftig. Bij de verkiezingen voor de, uit dertig leden bestaande, kerkenraad van de NHIS, behaalden de zionistische kiezers in totaal 11 zetels. De kiezers uit de Duitse en Oost-Europese Joodse groep haalden 9 zetels en de orthodoxe groepering haalde ook 9 zetels. De zionisten die voor de oorlog nog een minderheidsfractie waren, kregen na 1949 veel invloed binnen de Joodse gemeente van Amsterdam.¹¹⁸ In het *NIW*, de grootste Joodse krant in Nederland en bestemd voor alle Joodse Nederlanders, hadden de zionisten een podium om hun ideeën te ventileren. De hoofdredacteur, Dr. J. Melkman, sprak regelmatig voor zionistische bijeenkomsten. Hij was bestuurslid van de NZB en vertegenwoordiger voor de Jewish Agency, een zionistische organisatie die emigratie naar Israël begeleidde.¹¹⁹ Zijn bijdragen in het *NIW* over de Hollandse Schouwburg zijn dan ook gekleurd, maar waren wel belangrijk voor de meningsvorming van het brede Joodse lezerspubliek. In juli 1953 werd de discussie over de toekomst van de Hollandse Schouwburg binnen de Joodse gemeenschap zo omvangrijk, dat de redactie van het *NIW* in kort redactioneel commentaar aangaf dat de hoeveelheid inzonden brieven en ontvangen telefoontjes voldoende stof zou opleveren voor een extra editie van het *NIW*. Voor één keer besloot men af te wijken van het principe om ieders mening recht te doen, en de discussie te sluiten, met de belofte er een week later op terug te komen.¹²⁰ De redactie van het *NIW* schreef de week erop een redactioneel commentaar met als titel: 'Breek de Schouwburg af!' De hoofdredacteur gaf aan dat geen enkele Joodse instantie zich vóór dit plan had uitgesproken en dat een meerderheid van de Joodse gemeenschap zich door deze plannen gekwetst zou voelen. De hoofdredacteur stelde dat de regering van Israël en het stadsbestuur van Amsterdam van een verkeerde veronderstelling waren uitgegaan. Ze meenden namelijk ten onrechte dat de meest geïnteresseerde partij, het Nederlands-Joodse publiek, achter dit plan stond, wat volgens hem dus niet het geval was. Het enige advies dat hij meegaf was de afbraak van het gebouw.¹²¹ Onder de ingezonden brieven die nog wel waren geplaatst was er ook één van Henriëtte Boas. Boas was een Nederlandse classica en publiciste en schreef tientallen jaren ingezonden stukken. Haar visie was dat de staat Israël veel beter kon aanknopen bij een voornaam Joods verleden en dit piëteitsvol zou helpen herstellen, het tegelijk vullend met een nieuwe, levende

¹¹⁸ B. Wallet e.a., *Die ons heeft laten leven, geschiedenis van de Joodse gemeente Amsterdam*, 26,27

¹¹⁹ Nieuwe vertegenwoordiger van de Jewish Agency, in: *NIW*, 83/26 (27 juni 1952)

¹²⁰ De Schouwburg, *NIW*, 84/34, (31 juli 1953)

¹²¹ Breek de Schouwburg af!, *NIW*, 84/35, (7 augustus 1953)

Joodse inhoud. Waarom zou men de Hollandse Schouwburg in stand houden als ‘Joods monument’, terwijl de ruïnes van de Grote en Nieuwe Synagogen nog op het J.D. Meijerplein stonden?¹²² Het is bijzonder om te ontdekken dat, ondanks het overleg dat er geweest was met belangrijkste vertegenwoordigers uit de Joodse gemeenschap, een flink deel van de Amsterdamse Joden tegen dit Israëlplan was. De orthodoxe Joden wilden niet meer aan deze plek herinnerd worden en zagen liever dat de gemeente Amsterdam een goed bod deed op de synagogen aan het J. D. Meijerplein. Voor hen waren de synagogen het belangrijkste monument. De zionisten keerden zich tegen de Hollandse Schouwburg, omdat ze vonden dat de staat Israël geen geld moest investeren in Nederlandse doelen. Zij hadden in de persoon van de redacteur van het NIW grote invloed op de publieke opinie. Ondanks een grote meerderheid in de gemeenteraad van Amsterdam voor het Israëlplan was, trok de staat Israël zich onder de indruk van het protest terug.

De bespreking van het Israëlplan in de gemeenteraad

Op 22 juli 1953 werd het voorstel met betrekking tot de toekomst van de Hollandse Schouwburg besproken in de gemeenteraad. Voorafgaand aan de bespreking werd duidelijk dat er een brief binnen was gekomen van de gezant van Israël, waarin hij het volgende verwoordde: ‘Ik vraag dus met een verlegenheid, die ik niet kan verbergen, aan burgemeesters en wethouders toestemming te mogen terugkomen op de bewilliging, die ik in mijn brief van 2 juli heb gegeven.’ De brief van de gezant van Israël werkte verwarrend, maar de burgemeester deelde mee dat de consul-generaal van Israël, die de brief persoonlijk had overhandigd, het verzoek mondeling had toegelicht en het aan het gemeentebestuur over liet om deze zaak al of niet te behandelen. burgemeester en wethouders stelden voor om de behandeling van deze zaak voort te zetten. Zeker gezien de reactie van belanghebbenden uit de Joodse gemeenschap, die hadden bevestigd dat er met dit voorstel sprake was van een waardige oplossing voor de Hollandse Schouwburg.¹²³

Mevrouw G. Wijsmuller (VVD) was van mening dat het gebouw vóór de oorlog nooit een speciaal Joods karakter had gehad. Ook was de zij van mening dat te veel Joden aangaven nooit meer een stap in de Hollandse Schouwburg te zullen zetten. Het geld kon beter naar de vervallen gebouwen die voor de oorlog wél een speciaal Joods karakter hadden en nu stonden te vergaan, zoals de Grote en Nieuwe Synagoge op het Meijerplein. Daarnaast zou de VVD liever een investering zien in het bijzonder Joods onderwijs.¹²⁴ Naast de VVD was het vooral

¹²² Ingezonden: Waarom nogmaals de Hollandse Schouwburg?, In: *NIW*, 84/31, (10 juli 1953)

¹²³ Gemeentebld afd. 2, blz. 779, 22 juli 1953

¹²⁴ Gemeentebld afd. 2, blz. 784, 22 juli 1953 (Avondzitting)

de CPN-fractie die problemen had met het voorstel. Zij vonden het voorstel niet vergaand en niet waardig genoeg. De bestemming zou niet waardig genoeg zijn omdat er geen uitdrukking werd gegeven aan de terreur van de nazi's tegenover de Amsterdamse bevolking in het algemeen en ten aanzien van het Joodse deel daarvan in het bijzonder. Verder vond de CPN-fractie dat het opzadelen van de staat Israël met hoge jaarlijkse exploitatiekosten afbreuk deed aan de waardigheid van de stad Amsterdam.¹²⁵

Wethouder van der Velde gaf nogmaals aan dat de leden van het comité zich per brief unaniem hadden uitgesproken vóór de voorgestelde bestemming. Hij maakte duidelijk dat in de drie jaar dat het gebouw in bezit was van de gemeente nog van de kant van de gemeenteraad, nog van de kant van de Joodse organisaties en ook niet van het comité Hollandse Schouwburg een positief voorstel voor een bestemming was aangedragen die echt ter realiseren was.¹²⁶ Hij dacht de houding van de gezant van Israël te kunnen verklaren, omdat deze door berichtgeving in de media op een verkeerd spoor was gezet.¹²⁷ Na een uitvoerig debat en de reactie van de wethouder werd er gestemd. Het voorstel van B&W om de Hollandse Schouwburg aan Israël ter beschikking te stellen werd met ruime meerderheid van 26 tegen 11 aangenomen. In de media verschenen gematigd positieve berichten over het feit dat er nu een oplossing was gevonden. Men vond het spijtig dat dit besluit niet in eensgezindheid door de gemeenteraad was genomen en ook was er verwondering over verwarrende gang van zaken van de kant van de regering van Israël.¹²⁸

De naweën in de pers

Tot halverwege augustus bleef de kwestie in de media spelen. Met name het *NIW*, *De Joodse Wachter*, het periodiek van de Nederlandse Zionistenbond en *De Waarheid* schreven er nog over. *De Waarheid* berichtte dat er verzet bleef vanuit Joodse kringen tegen het voorstel dat door de gemeenteraad was aangenomen.

De berichten over de verklaring van het gezantschap van de staat Israël vroegen om opheldering in de pers. Op 14 augustus 1953 werd er een verklaring door de legatie van Israël in het NIW geplaatst. Uit deze verklaring bleek dat de staat Israël en de stad Amsterdam al vanaf januari 1953 bezig waren met de voorbereidingen voor dit plan. In Israël was gedurende vijf maanden aan een voorlopig plan gewerkt. De gemeente Amsterdam had toegezegd om een bedrag van vijfhonderdduizend gulden te investeren om de Hollandse Schouwburg

¹²⁵ Gemeentebld afd. 2, blz. 789, 22 juli 1953 (Avondzitting)

¹²⁶ Gemeentebld afd. 2, blz. 797, 22 juli 1953 (Avondzitting)

¹²⁷ Gemeentebld afd. 2, blz. 793, 22 juli 1953 (Avondzitting)

¹²⁸ Algemeen Handelsblad: 'Hollandse Schouwburg wordt cultureel centrum van Israël', 23 juli 1953

geschikt te maken. Er was zelfs al een plan gemaakt door architecten uit Israël in samenwerking met de technische diensten van gemeente Amsterdam. De brief van de gezant aan de gemeenteraad werd geschreven, omdat er bij de gezant aarzeling was ontstaan door de emotionele reacties uit de Joodse achterban.¹²⁹

Een ultieme poging voor een doorstart van het Israëlplan

Nadat het Israëlplan was aangenomen werd er niets meer vernomen van het standpunt van de staat Israël. Pas in april 1954 werd het naar aanleiding van vragen van mevrouw Wijsmuller duidelijk, dat de regering van Israël definitief de stekker uit het Israëlplan getrokken had. De deceptie was blijkbaar zo groot dat B&W er geen ruchtbaarheid aan had gegeven. Bij de beantwoording van de vragen maakte B&W aan de gemeenteraad bekend dat de gezant op 4 november 1953 een bezoek had gebracht aan de burgemeester. Namens de regering van Israël vroeg hij of het mogelijk zou zijn de uitvoering van het besluit van de gemeenteraad betreffende de verhuur van de Hollandse Schouwburg aan de staat Israël, *niet* te doen plaats vinden. De burgemeester vroeg als tegenprestatie aan de gezant om een positief voorstel van Joodse zijde. De gezant nam daarna zijn toevlucht tot het dagelijks bestuur van het adviescomité, waarop in december 1953 een overleg volgde met de burgemeester. Afsproken werd dat er een vergadering zou worden belegd met de overige leden van het comité. Als zou blijken dat een specifiek Joods doel niet mogelijk was, zou de gemeente aan het rijk de vraag zal voorleggen of het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie in de Hollandse Schouwburg gevestigd kon worden.¹³⁰

Op 11 maart 1954 vergaderde het adviescomité opnieuw. Omdat er zoveel ophef was ontstaan over 'het Israëlplan' had de voorzitter nog een aantal heren uitgenodigd die representatief waren voor de oppositie. Daarom waren, naast Dr. I. Dasberg, ook de heer M. H. Gans (1917 -1987) en Mr. S. Boas (1913 -1990) uitgenodigd. Boas was lid van de kerkenraad van de Joodse gemeente Amsterdam en bestuurslid van de NZB. Van deze heren was alleen de heer Gans aanwezig was. Gans was lid van de kerkenraad van de NIHS van 1949-1955 en zat vanaf 1950 in de redactie van het NIW. Na het vertrek van J. Melkman naar Israël in 1957, werd M. Gans hoofdredacteur.

Gans was als lid van het kerkbestuur van de NIHS speciaal belast was met de behandeling van aangelegenheden betreffende de synagogengebouwen. Hij deed mee met de onderhandelingen over de prijs die de gemeente Amsterdam moest betalen voor de synagogen

¹²⁹ De Hollandse Schouwburg, verklaring van de Legatie, in: *NIW*, 84/36, (14 augustus 1953)

¹³⁰ Gemeentebld 1953, afd. 1 no. 299. Bestemming gebouw van de voormalige Hollandse Schouwburg, blz. 453/454

aan het Meijerplein.¹³¹ De adviescommissie was door de polarisatie van de afgelopen maanden en door de nieuwe samenstelling erg verdeeld.

Een meerderheid van de vergadering voelde wel voor een doorstart van het Israëlplan. Dit was namelijk geopperd door de burgemeester en vond weerklank bij voorzitter De Wolff.¹³² De Wolff gaf aan dat het de burgemeester ten zeerste speet dat het Israëlplan geen voortgang kon vinden. De burgemeester wilde er van zijn kant alles aan doen om de regering van Israël alsnog te bewegen op het plan in te gaan. Hij was zelfs bereid hiervoor naar Israël af te reizen.

Daartegenover stond de mening van rabbijn Schuster en de heer Gans die blij waren dat het Israëlplan was ingetrokken en die er zelfs voor pleitten om de Hollandse Schouwburg af te breken. Rabbijn Schuster benadrukte dat de tegenstanders bij het eerste comitéoverleg min of meer voor een voldongen feit waren geplaatst. Gans en Schuster werden in hun mening gesteund door twee comitéleden van het eerste uur, de heren Parser en Rodrigues Pereira. Laatstgenoemde gaf zelfs te kennen dat hij al vanaf het begin afbraak de enige waardige bestemming had gevonden. De Wolff vond deze wijziging van mening onbegrijpelijk. Het riep bovendien felle reacties op van de heren Rafalowitz, Sajet, Rulf en Lissauer, die absoluut tegen afbraak waren en er aan vast hielden het gebouw een waardige bestemming te geven. Uit de wijze waarop de gedachtewisseling in de notulen werd verwoord blijkt de sfeer van polarisatie die in de periode voorafgaand aan de vergadering was ontstaan.

Met name Gans had enkele uitspraken die tot irritatie leidden bij De Wolff. Onder ander de uitspraak dat hij vanaf het begin al vond dat Joden zich hoe dan ook niet met de Hollandse Schouwburg moesten bemoeien. De notulist schreef over de reactie van de Wolff op deze uitlating van Gans het volgende: 'Vervolgens fulmineert spreker tegen de opvatting van de heer Gans, dat het probleem Hollandse Schouwburg den Joden 'niet aangaat'. Hij vindt dit een verderfelijk standpunt.' Gans botste ook met Wolff over het al dan niet raadplegen van Joodse instellingen. De Wolff vond het raadplegen van personen voldoende. Hij stelde dat het oorspronkelijke comité was geboren krachtens de wil van het gehele Nederlandse volk en daarom hoefde er geen speciale adviserende plaats voor Joodse instellingen te worden ingeruimd, alvorens een advies uit te brengen aan B&W.

In de vergadering kwam het niet tot overeenstemming om nog een poging in het werk te stellen de regering van Israël te overtuigen van een hervatting van het Israëlplan. De heren de Wolff, Spier en Sajet besloten op persoonlijke titel een brief hierover naar B&W te schrijven,

¹³¹ Toegangsnummer 714, archief Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inventarisnr. 3274, notulen geheime kerkenraadsvergaderingen NIHS, brief van M.H. Gans aan wethouder Mr. J.J. van der Velde (27 juli 1953)

¹³² GAA, Archief Hollandsche Schouwburg, toegangsnr. 30486, inventarisnr. 624 Notulen comité van Advies 11 maart 1954: Volgens de voorzitter was het zo'n schone oplossing geweest om op de plaats waar de joden hebben geleden, een symbool van de wederopbouw van het Joodse volk te stichten.

zonder zich op deze vergadering te beroepen.¹³³ Afsproken werd dat de tegenstanders van het Israëlplan niet opnieuw actie zouden voeren. In ieder geval niet op een dusdanige wijze dat degenen die de verantwoordelijkheid namen in een verkeerd daglicht zouden worden gesteld. Een aantal andere voorstellen konden de goedkeuring van de hele vergadering wegdragen. Er was contact geweest met de kanselier van de universiteit om te polsen of er belangstelling was om de schouwburg te gebruiken voor universitaire doelen. Hierover was nog geen uitsluitsel. Ook was er geen bezwaar om de gemeenteraad te adviseren om de Rosenthaliana, eventueel samen met andere bibliotheken, in de schouwburg onder te brengen. Een paar dagen na de vergadering van het adviescomité las mevrouw Wijsmuller (VVD) in de Joodse Wachter dat er enkele Joodse particuliere leden van het comité nieuwe pogingen ondernamen om het oude Israëlplan weer op de voorgrond te plaatsen. Ze stelde hierover een zevental vragen aan B&W. De burgemeester beschreef in zijn beantwoording van deze vragen het proces, zoals dat vanaf 4 november 1953 had plaats gevonden en deelde mee dat hij na 9 december 1953 niets meer van het comité had vernomen.¹³⁴ Wellicht is er kort na de raadsvergadering nog informeel contact geweest tussen de burgemeester en De Wolff en heeft men moeten concluderen, dat een doorstart toch te gevoelig lag.

De blijvende gevoeligheid kwam ook tot uiting in het kerkenraadsbesluit van de Joodse gemeente Amsterdam. Begin mei 1954 nam de kerkenraad een motie aan waardoor een doorstart van het Israëlplan definitief van de baan was. In de motie was te lezen dat de Hollandse Schouwburg beter geen bestemming kon krijgen met een specifiek Joods doel, vanwege de gevoelens die het gebouw oproep bij een deel van de achterban. Het college van B&W werd op de hoogte gebracht van deze motie.¹³⁵ In mei 1954 liet het comité middels een brief weten dat overleg met de Universiteit van Amsterdam niets had opgeleverd. De leden van het comité hadden geen bezwaar tegen een poging van de gemeente om het Bureau van Oorlogsdocumentatie in de Hollandse Schouwburg onder te brengen. Men adviseerde ook het 'Westerbork-archief' in de schouwburg te vestigen. Daarna werd het stil van de kant van het adviescomité.¹³⁶

¹³³ GAA, archief Hollandsche Schouwburg, toegangsnr. 30486, inventarisnr. 624 Notulen van de vergadering van het comité van Advies inzake de 'Hollandse Schouwburg', gehouden op donderdag 11 maart 1954. Pagina 6. Bij het doornemen van deze notulen blijkt dat de nummering van de pagina's wel doorloopt van 1 tot met 6, maar de er van de inhoud een deel ontbreekt. Uit de laatste pagina van de notulen en uit de vraagstelling van mevr. Wijsmuller (gemeentebld afd. 1, no. 299, pagina 453, april 1954) blijkt duidelijk dat de discussie in de vergadering ging over een doorstart van het Israëlplan.

¹³⁴ Gemeentebld afd. 1, no. 299, pagina 453, april 1954

¹³⁵ Kerkeradzitting, motie Hollandse Schouwburg, in: *NIW*, 85/35, 7 mei 1954

¹³⁶ GAA, archief Hollandse Schouwburg, toegangsnr. 30486, inventarisnr. 624 Brief namens het Comité van Advies inzake de 'Hollandse Schouwburg' Amsterdam, 20 mei 1954.

De kwestie van de synagogen

Inmiddels was er ook belangrijk nieuws voor de Joodse gemeenschap. In juli 1954 werd door het kerkbestuur de verkoop van de synagogen aan het Jonas Daniël Meijerplein goedgekeurd. ‘Daarmee doen wij afstand van de laatste bolwerken uit de tijd dat het Joodse leven in Nederland bloeide’ zei voorzitter Dr. I. Dasberg.¹³⁷ Hij noemde het een droeve, maar noodzakelijke daad. De gemeente Amsterdam betaalde vijfhonderdduizend gulden voor het synagogencomplex.¹³⁸ Het gemeentebestuur kwam pas over de brug met dit geld na langdurige onderhandelingen, die ook regelmatig afgebroken werden. Uit een brief van 27 juli 1953 van M.H. Gans aan wethouder Mr. J.J. van der Velde, blijkt dat de dienst Publieke Werken van de gemeente 470.000 gulden bood, terwijl de vraagprijs van de Joodse gemeente 650.000 gulden bedroeg. Gans vroeg advies over de voorstellen die hij kon doen aan het kerkbestuur. Zonder advies vreesde hij voor onaangename nederlaag voor de Joodse gemeente.¹³⁹ Door de Joodse Gemeente werd de druk dusdanig opgevoerd dat ze zelfs een aanvraag indienden om de synagogen van de monumentenlijst af te voeren, zodat de panden konden worden gesloopt en de grond nog een goede prijs zou opleveren.¹⁴⁰ De redactie van NIW was eind 1953, nadat de dreiging van de aankoop van de Hollandse Schouwburg was afgewend, hoopvol gestemd ten aanzien van de goede afloop betreffende de synagogen. De kwestie van de Hollandse Schouwburg had namelijk wel aangetoond dat dit gemeentebestuur bereid was te investeren in Joods erfgoed: ‘Het college van B. en W. en de gehele gemeenteraad hebben onlangs duidelijk getoond bereid te zijn het ten aanzien van het eren der nagedachtenis van de omgekomen Joden niet bij woorden te willen laten. Wij hebben de indruk dat dit Gemeentebestuur, indien het thans de toekomst der Synagogengebouwen gaat behandelen, gaarne de gelegenheid zal aangrijpen om deze aangelegenheid op even elegante als radicale wijze op te lossen, hierbij het eren der omgekomen burgers op lofwaardige wijze verbindend aan het culturele belang van de stad, die eeuwenlang vooral wegens dit centrum de ere-naam droeg: Amsterdam, de lofwaardige, de Moederstad in Israël, het klein Jeruzalem.’¹⁴¹

De definitieve overdracht van de synagogen vond plaats op 21 oktober 1954.¹⁴² Daarmee was belangrijk Joods erfgoed veilig gesteld. Dit eeuwenoude erfgoed was voor veel Joden

¹³⁷ ‘Verkoop synagogen goedgekeurd’, *De Telegraaf*, (28 juli 1954)

¹³⁸ De bijna sluitende begroting van de gemeente Amsterdam voor het jaar 1955 was 265 miljoen gulden. *De Telegraaf*, 1 september 1954.

¹³⁹ GAA, toegangsnummer. 714 archief Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inventarisnr. 3274, brief van 27 juli 1953 van M.H. Gans aan wethouder Mr. J.J. van der Velde)

¹⁴⁰ De Synagogen op het J.D. Meyerplein, in: *NIW*, 85/9, (6 november 1953)

¹⁴¹ ‘Het J.D. Meijerplein’, in: *NIW*, 84/30 (4 september 1953)

¹⁴² ‘Synagogen Meijerplein overgedragen’ in: *De Waarheid*, 13/1769 (21 oktober 1954)

belangrijker dan de Hollandse Schouwburg als herdenkingsmonument. Met de aankoop van de synagogen verdween ook de scherpe polarisatie ten aanzien van de Hollandse Schouwburg. De weg was vrijgemaakt om nu ook tot een definitieve bestemming te komen voor dit monument.

De Hollandse Schouwburg krijgt zijn definitieve bestemming in 1958

Een door B&W ingestelde Commissie ‘Bestemming Synagogen en andere gebouwen in verband met huisvesting musea e.d.’, maakte in 1956 de mogelijkheid bekend om de Hollandse Schouwburg te gebruiken als bergplaats van grote schutterstukken. Deze schutterstukken zouden dan wel toegankelijk zijn voor studerende en belangstellende. In het voorgebouw zou een Phonetisch Laboratorium ondergebracht kunnen worden.¹⁴³ Toen in 1956 de vraag werd gesteld welke maatregelen de burgemeester en wethouders van plan waren te nemen met betrekking tot het steeds voortgaande verval van het gebouw van de Hollandse Schouwburg, werd de vragensteller verwezen naar de voorgestelde adviezen van deze commissie, met de toezegging dat deze adviezen zo snel mogelijk gerealiseerd zouden worden.¹⁴⁴ Deze plannen werden niet gerealiseerd, omdat de verbouwing ongeveer 600.000 gulden zou gaan kosten. Vanaf dat moment kwam met meer kracht de gedachte naar voren het gebouw te slopen.¹⁴⁵

In 1958 kwam B&W met een nieuwe voordracht. Deze voordracht kwam tot stand in samenwerking met de commissie van bijstand van Publieke Werken en Stadsontwikkeling. Het voorstel was om de zaal, het toneel en de kleedkamer, die zich in zeer deplorabele toestand bevonden, af te breken. Het voorgebouw werd in het voorstel gehandhaafd. Aan de achterkant zou een plateau komen met een obelisk. Aan de achterzijde zou een natuurstenen muur komen met een ingehakte tekst. Daardoor zou een intieme binnenplaats ontstaan. In de centrale hal zou aan de rechterzijde en rouwkamer worden gerealiseerd. De kosten van deze plannen zouden naar schatting 240.000 gulden bedragen.¹⁴⁶

Mevrouw Wijsmuller pleitte toch weer voor afbraak van het hele gebouw. De doorslaggevende reden voor haar was, dat het kerkbestuur van de NIHS na het bekend worden van dit nieuwe voorstel, opnieuw had benadrukt dat er geen Joodse bestemming aan het gebouw mocht worden gegeven. Mevrouw Wijsmuller pleitte ervoor om de grond na afbraak van het gebouw te verkopen en de opbrengst na aftrek van de gemaakte kosten in het

¹⁴³ ‘Document van historische waarde’, in: *NIW*, 86/38, (10 juni 1956)

¹⁴⁴ Gemeentebld, 1956, blz. 2246

¹⁴⁵ Gemeentebld afd.2, 1958, blz. 1613

¹⁴⁶ Gemeentebld afd. 2 no. 1096 Verbouwing gebouw Hollandse Schouwburg, blz. 1749, 12 november 1958

Anne Frank-fonds te storten.¹⁴⁷ Brinkgreve (KVP) wilde geen monument gewijd aan de smart en de ellende uit de oorlogsjaren, maar een groot monument op een fraai plein tussen de Lazarussteeg, het Jonas Daniël Meijerplein en de Jodenbreestraat, dat de dank zou vertolken van Amsterdam voor al hetgeen de Joden voor Amsterdam geweest waren.¹⁴⁸

In de reactie op de opmerkingen van de raadsleden maakte wethouder van 't Hull duidelijk dat het doel van B&W met het nu voorgestelde plan was om eindelijk af te komen van iets, dat langzamerhand een schandvlek geworden was in de Amsterdamse gemeenschap.¹⁴⁹ Nadat de raad akkoord was gegaan met het nieuwe voorstel van B&W volgde nog een formeel circuit van goedkeuring en vergunningen. In december 1958 keurden de gedeputeerde staten van Noord Holland het raadsbesluit van de gemeente Amsterdam goed. Daarna moest de bouwvergunning nog worden afgegeven.¹⁵⁰ In 1959 was in de krant te lezen dat er met de sloop en restauratie van de Hollandse Schouwburg eind 1959 of begin 1960 begonnen zou worden.¹⁵¹ Tijdens deze werkzaamheden kreeg men te maken met tegenvallers. De gemeenteraad besloot het verleende krediet daarom nog met 50.000 gulden te verhogen.¹⁵² *Nieuwsblad van het Noorden* meldde in september 1960¹⁵³ dat de sloopwerkzaamheden waren begonnen. Begin 1961 meldde de krant dat de werkzaamheden aan de Schouwburg in volle gang waren en dat het er naar uitzag dat de Schouwburg een waardige gedenkplaats zou worden.¹⁵⁴ Ook *Trouw* meldde in April 1961 dat de Hollandse Schouwburg bijna klaar was. In een fors artikel met foto's en tekeningen werd het als volgt aangekondigd: 'Zo wordt de Hollandse Schouwburg als nationaal Joods monument.'

Op 4 mei 1962 werd de Hollandse Schouwburg in gebruik genomen als gedenkplaats. Burgemeester van Hall ontstak een eeuwige vlam. 'Zijn waardige bestemming heeft het gebouw thans in de vorm van een monument gevonden', meldde de *Friese Koerier*. Dat de gedenkplaats in een behoefte voorzag werd duidelijk door de belangstelling vanuit de hele wereld. Na de onthulling in mei 1962 bezochten dat jaar nog 51.000 mensen het monument.¹⁵⁵ Het eerste half jaar van 1963 kwamen 12.500 mensen de Schouwburg bezoeken.¹⁵⁶ De

¹⁴⁷ Gemeentebld afd. 2 Verbouwing gebouw Hollandse Schouwburg, blz. 1614, 12 november 1958

¹⁴⁸ Ibidem, blz. 1615

¹⁴⁹ Ibidem, blz. 1617

¹⁵⁰ „Plaats van gedachtenis” Verbouwing Hollandse Schouwburg Raadsbesluit van Amsterdam goedgekeurd, in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 71/302 (24 december 1958)

¹⁵¹ 'Herinnering aan geleden leed, spoedig herstel Hollandse Schouwburg', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 72/196, (22 augustus 1959)

¹⁵² Gemeentebld afd. 1, blz. 1857, 1961

¹⁵³ Foto met tekst, *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 september 1960

¹⁵⁴ 'Slechts de muren blijven staan, Hollandse Schouwburg straks waardige gedenkplaats', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 74/32, (7 februari 1961)

¹⁵⁵ Joods monument wordt druk bezocht, in: *Het Vrije Volk*, 18/5513, (10 juni 1963)

¹⁵⁶ Tienduizenden bezoeken „Hollandse Schouwburg”, in: *De Waarheid*, 25/129, (7 juni 1963)

Hollandse Schouwburg kwam weer prominent in het nieuws toen er op 22 april 1965 het bekende boek 'Ondergang' van Prof. Dr. J. Presser door minister Vrolijk werd overhandigd aan burgemeester van Hall.¹⁵⁷

De zoektocht naar een economisch verantwoorde en tegelijkertijd waardige bestemming voor de Hollandse Schouwburg duurde vanaf de overdracht door het comité aan de gemeente Amsterdam in 1950 een kleine drie jaar. B&W had de intentie om een goede bestemming te vinden voor de Hollandse Schouwburg en wilde de verplichting die het was aangegaan graag inlossen, maar wel op een economisch verantwoorde manier. In 1953 kwam B&W dan ook met een goed doordacht plan, waarbij zij bereid was veel geld te investeren in de restauratie van de Hollandse Schouwburg. Dit plan was al zover uitgewerkt dat inbreng vanuit de verschillende richtingen van de Joodse gemeenschap niet meer mogelijk was en men zich voor blok gezet voelde. De bedoeling van het Israëlplan was dat de staat Israël de Hollandse Schouwburg zou gaan gebruiken voor allerlei culturele activiteiten en de Hollandse schouwburg een levend monument zou worden. Helaas kon het plan geen doorgang vinden door bezwaren uit de Joodse gemeenschap.

De Hollandse Schouwburg had het in zich om één van de vroegste nationale monumenten met betrekking tot de Jodenvervolgung te worden. Het was het eerste initiatief na de oorlog door Joodse en niet-Joodse Nederlanders. De betrokken niet-Joodse Nederlanders waren vaak actief geweest in het verzet tegen de Duitsers en betrokken bij het wel en wee van de Joden. Het initiatief voor de aankoop van de Hollandse Schouwburg was er zelfs eerder dan die voor het monument van Joodse dankbaarheid, maar door allerlei verklaarbare omstandigheden, zoals de aankoopprocedure, het zoeken naar een verantwoorde bestemming en de afwijzing van het Israëlplan door de Joodse gemeenschap, was de officiële onthulling van de Hollandse Schouwburg tot herdenkingsmonument pas in 1962. Daarmee ontving de Joodse gemeenschap naast de restauratie van hun historisch erfgoed ook nog een belangrijk herdenkingsmonument. De Hollandse Schouwburg is er om ruim 60.000 Amsterdamse Joden te herdenken en daarmee het merendeel van de omgekomen Joodse gemeenschap in Nederland. Het monument heeft mede door de brede steun uit alle lagen van de Nederlandse bevolking een grote statuur en maakt duidelijk dat er wel degelijk sprake was van vroege herdenking van de Jodenvervolgung onder een grote groep niet-Joodse Nederlanders.

¹⁵⁷ Mr. Van Hall krijgt eerste „Ondergang“, in: *Het Vrije Volk*, 20/6104, (22 april 1965)

Hoofdstuk 3

De nationale, Joodse en andere initiatieven voor kleinere en grotere monumenten in Amsterdam in de jaren 1945 tot 1965

In dit hoofdstuk wordt nagegaan welke vroege plaquettes, gedenkplaten en monumenten er nog meer zijn onthuld in Amsterdam. In tegenstelling tot de Hollandse Schouwburg is er over deze monumenten weinig archiefmateriaal beschikbaar. Omdat de onthulling van monumenten vlak na de oorlog aan de orde van de dag was kregen vele kleine, maar wel betekenisvolle monumenten niet of nauwelijks aandacht in de pers. De archiefjes van de oprichtingscomités en veel namen van initiatiefnemers zijn niet bewaard gebleven. Alle informatie van de kleinere monumenten komt uit krantenberichten of werd deels teruggevonden in andere archieven.

De indeling van de in dit hoofdstuk beschreven monumenten is niet per sector of beroepsgroep gerangschikt, maar in het licht van de hoofdvraag is gekeken naar de initiatiefnemers. Zijn er initiatiefnemers afkomstig uit niet-Joodse kring? In dit hoofdstuk is daarom eerst gekeken of de Nederlandse regering de Jodenvervolging in Amsterdam apart wilde herdenken. Daarna wat de Joodse gemeenschap in Amsterdam zelf voor herdenkingsinitiatieven ontplooidde en vervolgens wordt nagegaan welke initiatieven er door niet-Joodse Nederlanders werden genomen en of er ook gezamenlijke initiatieven waren. Per categorie is zoveel mogelijk chronologisch gewerkt.

§ 3.1 Geen nationaal monument voor de Jodenvervolging in Amsterdam, maar wel een nationaal monument op de Dam

Direct na de oorlog werden op lokaal niveau talloze monumenten onthuld. Voor herdenkingsmonumenten met een bovenlokaal karakter werd door de regering eind 1946 de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens in het leven geroepen. De generaties van na de zestiger jaren kunnen het moeilijk bevatten dat deze Nationale Monumenten Commissie geen nationaal monument wilde voor de Jodenvervolging. Een eventueel nationaal monument voor de Jodenvervolging verdween van de groenlijst.¹⁵⁸ Wel had men plannen voor de oprichting van drie eenheidsmonumenten in de voormalige concentratiekampen Vught, Amersfoort en Westerbork.¹⁵⁹ Deze monumenten waren echter niet specifiek op de Jodenvervolging gericht. Een verzoek van de directeur van het Nationaal Instituut¹⁶⁰ tijdens de vergadering van de betreffende commissie in 1947 om een monument voor de vermoorde Joden te Amsterdam op te nemen in de reeks van op te richten nationale monumenten werd geweigerd. Burgemeester d'Ailly van Amsterdam, voorzitter van het werkcomité van de Nationale Monumenten Commissie, had graag gezien dat de Hollandse Schouwburg van de Nationale Monumenten Commissie de status van nationaal monument had gekregen, maar zijn voorstel werd afgewezen. Dit verklaart zijn toekomstige inzet voor de Hollandse Schouwburg. De bovenstaande afwijzingen waren een gevolg van een consequente redenering van een meerderheid van de Commissie dat monumenten voor specifieke groepen nooit nationaal konden zijn. Zo mocht er ook geen nationaal monument komen voor de omgekomen Puttenaren.¹⁶¹ Het nationale monument op de Dam heeft daarom ook geen enkele verwijzing naar de Jodenvervolging. Tijdens de toespraken bij de onthulling van het monument in 1956 werd er verwezen naar de slachtoffers die op verschillende manieren en onder verschillende omstandigheden waren gestorven, zoals slachtoffers van vervolgingswaan. Daarmee zal ongetwijfeld naar het lot van de Nederlandse Joden zijn verwezen, maar dit werd niet expliciet genoemd. In de afbeeldingen op het monument krijgt

¹⁵⁸ Via een nationale actie zouden de gelden voor de nationale monumenten worden ingezameld. De commissie rekende op een bedrag van 12,5 miljoen gulden. Totaal kwam er echter 2 miljoen gulden binnen, waarvan 150.000 toegewezen werd aan het monument op de Dam. De verwezenlijking van het plan werd toevertrouwd aan een werkcomité dat op 29 maart 1947 in Amsterdam werd geïnstalleerd. Na een tijdelijk monument werd op 4 mei 1956 het definitieve monument onthuld.

¹⁵⁹ W. Weitkamp, *Beleidsaandrijving beheer en behoud oorlogsmonumenten*, Nationaal Comité 4 en 5 mei, (Amsterdam 2008), 17

¹⁶⁰ Het Nationaal Instituut is het latere Prins Bernard Fonds

¹⁶¹ R. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland*, dissertatie UVA, (Amsterdam 2010), 109, 110

het lot van de Joden geen specifieke aandacht.¹⁶² Het is te begrijpen dat de Joodse gemeenschap en degenen die zich met hen verbonden voelden, zelf initiatieven ontplooiden om monumenten op te richten. Deze initiatieven werden als eerst gerealiseerd op de Joodse begraafplaatsen rond Amsterdam. Dat de doden herdacht worden lijkt een vanzelfsprekendheid, maar de wijze waarop lag in de Joodse gemeenschap gevoelig.

§ 3.2 Monumenten vanuit de Joodse gemeenschap

Vershil van inzicht in de manier van herdenken in de Joodse gemeenschap

Op 2 november 1945 konden de lezers van het Nieuw Israëlitisch weekblad¹⁶³ lezen dat er onder verantwoordelijkheid van de kerkbesturen van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge en van de Portugees-Israëlitische Gemeente in Amsterdam een herdenkingscommissie was gevormd. De commissie moest voorbereidingen treffen om een gedenkteken op te richten voor hen die als gevolg van de Duitse bezetting waren omgekomen. In de commissie zaten bekende Amsterdamse Joden en er waren ook vertegenwoordigers toegevoegd uit de rest van Nederland.¹⁶⁴ Het doel van dit gedenkteken was de herinnering aan wat met de Joden gebeurd was tijdens de oorlog bij de volgende generaties levend te houden. Op 24 mei 1946 was er nieuws van de *Commissie voorbereiding van plannen tot oprichting van een gedenkteken*.¹⁶⁵ Er was in de vergadering die men gehouden had, gesproken over de aard van het monument. In het begin dacht men het gedenkteken op te richten op het middengedeelte van het J.D. Meijerplein. In het NIW liet de commissie echter weten dat men tot de conclusie was gekomen dat het minder gewenst was een gedenkteken aan de openbare weg op te richten. Als alternatief werd naar voren gebracht om één van de synagogen aan het J.D. Meijerplein te restaureren en zo in te richten, dat daarin het gedenkteken zou komen en ook een Joodse bibliotheek. Ook dacht men aan een fonds waaruit een leraar zou kunnen worden aangesteld om een dagelijkse leeropdracht te houden, waarin het Jizkorgebed zou worden uitgesproken.¹⁶⁶ Het moest een landelijk gebeuren worden en alle Joden in Nederland werden opgeroepen om duidelijk te maken hoe zij over deze plannen dachten.¹⁶⁷ Uit het

¹⁶² Menno Landstra en Desmond Spruijt, *Het nationaal monument op de Dam*, (Amsterdam 1998), 17

¹⁶³ Het NIW is opgericht op 4 augustus 1865 en is daarmee het oudste nog bestaande consumententijdschrift van Nederland en het enige Joodse weekblad van het land. Vanaf 1945 is het NIW niet langer antizionistisch orthodox, maar zionistisch en voor alle Joden. (<http://www.niw.nl/over-ons/geschiedenis/>)

¹⁶⁴ 'Commissie tot het voorbereiden van plannen tot oprichten van een gedenkteken', in: *NIW*, 76/46, (9 november 1945)

¹⁶⁵ In het NIW worden als leden van de commissie genoemd: E.A. Rodrigues Pereira, A. Schuster, Notaris E. Spier en J. Tal.

¹⁶⁶ Het Jizkorgebed is een gebed ter nagedachtenis aan de gestorvenen, vooral op de betreffende sterfdag.

¹⁶⁷ 'Commissie voorbereiding van plannen tot oprichting van een gedenkteken', in: *NIW*, 77/23 (1946)

bovenstaande blijkt dat niet iedereen uit de Joodse gemeenschap er prijs op stelde dat de herdenking van de doden in het openbare domein plaats vond. Er waren er die vonden dat het herdenken van de doden moest samengaan met religieuze handelingen, zoals het opzeggen van het Jizkorgebed en waar kon dat beter dan in de synagoge?¹⁶⁸ Aan het latere besluit van het kerkbestuur om toch een aanvraag te doen voor een vrijstaand monument op het Meijerplein moet wel een interne discussie ten grondslag hebben gelegen. Het resultaat van deze interne discussie was dat er toch een verzoek tot het plaatsen van een monument op het Meijerplein werd ingediend. Dit verzoek werd op 11 november 1946 door de commissie van het kerkbestuur van de NIHS verzonden aan de gemeente Amsterdam. De commissie vroeg de directeur van Publieke Werken om een monument ter nagedachtenis aan de Joden ‘die het slachtoffer zijn geworden van de Duitse bezettingsmaatregelen’ te mogen oprichten op het Jonas Daniël Meijerplein. Waarom de commissie van opvatting is veranderd is niet te achterhalen. De notulen van de kerkenraad van de NIHS uit dit jaar zijn niet aanwezig in het archief.¹⁶⁹ De directeur van Publieke Werken, die dit verzoek behandelde, meende dat dit plein niet geschikt was voor een vrijstaand monument.¹⁷⁰ Voor de slachtoffers van de Jodenvervolgung kwam op het Meijerplein dus geen monument.¹⁷¹ Heftige protesten en procedures bleven uit. Het kerkbestuur is in ieder geval niet tot het uiterste gegaan om dit vrijstaande monument te realiseren. De Joodse gemeenschap mocht op het Meijerplein geen herdenkingsmonument plaatsen van de directeur van Publieke Werken, maar uit de berichtgeving is op te maken dat een minderheid het op deze wijze ook niet wilde. Je zou je zelfs kunnen afvragen of deze interne verdeeldheid bij de Joodse gemeenschap ook geen terughoudendheid in de hand gewerkt heeft bij het wel dan niet nemen van herdenkingsinitiatieven door niet-Joodse Nederlanders. Door orthodoxe Joden werd het niet vanzelfsprekend goedgevonden dat ze herdacht zouden worden door niet-Joden. Dit soort gevoeligheden proeft men bij het lezen van de bronnen tussen de regels door en blijkt bijvoorbeeld bij de discussie over een eventueel monument in 1955. Een raadslid zegt dan het volgende: ‘In dit verband heeft genoemd kerkbestuur gezegd, dat het *ook* voor orthodoxe Joden aanvaardbaar is, wanneer door niet-Joden ter herdenking van de in de bezettingstijd

¹⁶⁸ Edward van Voolen, *De Hollandsche Schouwburg in Een open zenuw*, Amsterdam 2010, 230 (red. Madelon de Keijzer & Marije Plomp)

¹⁶⁹ In het archief van de NIHS, kerkenraadstukken van algemene aard (GAA, toegangsnr. 714, inventarisnr. 3131-3270) ontbreken de stukken uit 1946.

¹⁷⁰ Bianca Stigter, *Beelden om nooit te vergeten*, In: Kunst en beleid in Nederland, deel 6 Boekmanstichting/Van Gennep Amsterdam (1993), 42

¹⁷¹ De briefwisseling tussen het bestuur van de NIHS en de directeur PW, jhr ir F. van Heemskerck van Beest (1947-1951) heb ik niet meer kunnen achterhalen in het archief, ook niet met behulp van medewerkers van GAA. Volgens twee verschillende medewerkers was de verwijzing in het artikel van Bianca Stigter onduidelijk.

omgekomen Joden een monument zou worden opgericht.¹⁷² Een maand na de afwijzing van een monument op het Meijerplein werd het initiatief genomen voor een monument in de beslotenheid van de eigen Joodse begraafplaats.

Monumenten op Joodse begraafplaatsen

In de beslotenheid van de Joodse begraafplaatsen werden in vroeg stadium wel monumenten geplaatst. Het bestuur van de stichting ‘Het Joodsche begrafeniswezen te Amsterdam’¹⁷³ schreef in 1946 een brief aan het kerkbestuur van de NIHS met het voorstel om een gedenksteen te plaatsen op de begraafplaats te Diemen, waar de urnen begraven lagen van 25 jongens die in Mauthausen overleden waren.¹⁷⁴ In september stuurde men een brief met de vraag of het kerkbestuur bezwaar had tegen het plaatsen van de gedenksteen. Het was de bedoeling om de gedenksteen in Februari 1947 te onthullen, op de herdenkingsdag van de eerste razzia.¹⁷⁵ Op 31 mei 1948 werd een ander belangrijk monument onthuld op de Joodse begraafplaats te Muiderberg, ter nagedachtenis aan de bijna 60.000 Joden die uit Amsterdam werden weggevoerd. Het monument, ontworpen door de architect Schöngut, is een vierkante heuvel, aan drie zijden omgeven door eenvoudige, rood bakstenen muren, die in het Hebreeuws en Nederlands de volgende tekst dragen: ‘Gij die in leven hier staat, gedenkt Israëls kinderen, weggesleept naar de moordkampen in de jaren 5701 – 5705 – hun zetel zij onder de vleugelen van Gods majesteit.’ Bijzonder aan deze onthulling was dat er een urn werd bijgezet met de as van één van de jonge Joden die al in 1941 werden opgepakt en naar Mauthausen gezonden. Het was één van de weinige tastbare stoffelijk resten van de ongeveer 100.000 omgekomen Joden. Al tijdens de bezetting waren er 28 urnen met geïdentificeerde overblijfselen van vermoorde Joden naar Nederland gekomen.¹⁷⁶ Achter de baar liepen ook vertegenwoordigers van het college van B en W van de gemeente Amsterdam en vertegenwoordigers van de Nederlands Hervormde Kerk van Amsterdam. Met name J. Tal, opperrabbin van de Nederlands Israëlitische synagoge, wees op het falen van de mensheid en sprak daarom over een gedenkteken der schaamte. De onthulling van dit monument trok de aandacht van de landelijke pers. Veel prominente dagbladen, zoals NRC, De Volkskrant en

¹⁷² Gemeentebld, (22 juni 1955), avondzitting, 954

¹⁷³ GAA, 1068, inventarisnr. 1, Notulen 15 december 1946: Uit de notulen blijkt dat het ‘Joodse begrafeniswezen valt onder het kerkbestuur van de NIHS. Het kerkbestuur van de NIHS benoemd en ontslaat de bestuursleden.

¹⁷⁴ GAA, 1068, inventarisnr. 1, Notulen bestuursvergadering der Stichting ‘Het Joodsche Begrafeniswezen te Amsterdam, 7 maart 1946.

¹⁷⁵ GAA, 1068, inventarisnr. 1, derde blad behorende bij de notulen van de bestuursvergadering op 30 september 1946.

¹⁷⁶ NIW, Onthulling monument op Muiderberg, 30 april 1948

Algemeen Handelsblad, berichtten over deze gebeurtenis.¹⁷⁷ Deze herdenking werd door de Nederlandse pers niet genegeerd en een aantal dagbladen berichtte zelfs vrij uitgebreid over deze herdenking.

Het eerste vrijstaande monument in het publieke domein met betrekking tot de Jodenvervolgung was het monument van Joodse dankbaarheid. Dit monument gaf uiting aan de dankbaarheid van duizenden Joodse Nederlanders die ondergedoken hadden gezeten bij niet-Joodse Nederlanders, waardoor hun leven was gered.

Monument van Joodse erkentelijkheid of Joodse dankbaarheid

Op 9 november 1945 werd er in het Nieuw Israëlietisch Weekblad bericht over een comité dat een eenvoudig monument wilde oprichten, om *die* Nederlanders dankbaarheid te betonen, die de Joden op enigerlei hadden geholpen en dit in een aantal gevallen zelfs met de dood moesten bekopen.¹⁷⁸ In het comité zaten gerepatrieerden en ex-onderduikers van Joodse komaf. De voorzitter van het comité was dr. M. de Hartogh. De Hartogh was een bekend, partijloos gemeenteraadslid uit Amsterdam die concentratiekamp Theresienstadt had overleefd.¹⁷⁹ De penningmeester was de heer J.N. Kattenburg¹⁸⁰, de bekende directeur van Hollandia Kattenburg, een bedrijf waar in november 1942 honderden Joodse werknemers bij een razzia werden opgepakt en afgevoerd naar Westerbork.¹⁸¹ Dhr. Kattenburg kon met behulp van medewerkers ontsnappen.

Het doel van het comité was om met behulp van circulaires bij alle Joodse Nederlanders geld te werven. Twee jaar na het oprichten van het comité werd er aan de donateurs een brief geschreven dat door het verwerpen van het eerste plan door het rabbinaat er nog extra geld nodig was. Het rabbinaat kon niet akkoord gaan met een groot bronzen beeld van Jeremia.¹⁸² Het overleg met de gemeente Amsterdam had ook tijd gekost en bovendien bleek het moeilijk om de adressen van de teruggekeerde of opgedoken Joden te achterhalen.¹⁸³ De kosten van monument waren in het totaal 12.500 gulden.¹⁸⁴ Het tien meter brede en vier meter hoge

¹⁷⁷ Gemeentearchief Amsterdam, toegangsnummer 1068, inventarisnummer 134 Krantenknipsels uit het Parool, De Nieuwe Dag, De Tijd, NRC, De Volkskrant, Het Vrije Volk, De Waarheid, NIW en Algemeen Handelsblad.

¹⁷⁸ 'Aanbieding gedenkteken Comité gevormd', in: *NIW* 76/47 (1945)

¹⁷⁹ 'Dr. M. de Hartogh terug uit Theresienstadt', in: *De Waarheid* 5/53 (1945)

¹⁸⁰ 'Hollandia-Kattenburg', in: *De Tijd* 102/33563 (1947)

¹⁸¹ 'De Hollandia-Kattenburg-zaak, in: *De Waarheid*, 8/124 (1948)

¹⁸² Monument op het Weesperplein te Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, (11 januari 1950)

¹⁸³ GAA, 30578, inventarisnummer 494. Brief aan de donateurs met stempel AA 695042, nr.4, zonder datum.

¹⁸⁴ GAA, 30578, inventarisnummer 494. Brief van de steenhouwerij aan het comité over de plaatsing van het monument, nr.4, 29 maart 1949.

kalkstenen monument bestaat uit vijf reliëfs. Van links naar rechts verbeelden zij Berusting, Afweer, Bescherming, Weerstand en Rouw. De inscriptie boven het middengedeelte luidt: ‘De Joden van Nederland aan hun beschermers in de bezettingsjaren 1940-1945.’¹⁸⁵ In het NIW was te lezen: ‘De dankbaarheid gaat uit tot een wakkere groep Nederlanders uit de breedte van de Nederlandse samenleving, die een laaiende wil tot weerstand en de vastberadenheid had om zoveel Joden te helpen als maar mogelijk is.’ Begin januari 1946 schreef de redactie van het NIW op de voorpagina dat driekwart van de Joden uit Nederland was vermoord en dat maar een klein gedeelte was ontkomen. De redactie vond dat het in een artikel over dankbaarheid niet de plaats was om te spreken wie er verantwoordelijk waren voor het grote aantal gedeporteerden. De conclusie was: ‘Voor hen die hun plicht deden, vanzelf en zonder vragen is dankbaarheid en ereschuld op zijn plaats.’¹⁸⁶

In het NIW waren naar aanleiding van het monument van Joodse dankbaarheid ook kritische geluiden te horen. Zadok Mossel schreef: ‘Er waren er uit van de besten uit het Nederlandse volk, die hun broeders hoeder wilden zij, ook wanneer dit voor henzelf het grootste gevaar kon opleveren. Daardoor ontstond voor de Joden die uit de onderduik terugkeerden een plicht en een welgemeend gevoel van dankbaarheid tegenover hen, die hen bijgestaan hadden op de dag van nood. Zo groot dient deze dankbaarheid te zijn, dat zij in vele gevallen een psychische last is, die nauwelijks te dragen is. Wanneer ouders hun kinderen na de oorlog weerzien en weten, dat tussen hun kinderen en de gaskamer slechts de bescherming van zelf bedreigden en vervolgden stond, dan weten zij een schuld op zich geladen te hebben, die nooit en nimmer aflosbaar is.’ Deze morele druk zorgde soms zelfs voor overgangen tot het christendom, volgens Zadok.¹⁸⁷

In een redactioneel commentaar dat gewijd was aan de komende onthulling van dit monument werd er op gewezen dat de belangstelling voor dit monument bij de Nederlandse Jood minder was dan men oorspronkelijk had verwacht. De reactie gaf daarvoor een aantal oorzaken. De grootste teleurstelling van na de oorlog was het groeiend antisemitisme geweest. De Joodse gemeenschap was in de Nederlandse samenleving niet meer in tel en er was sprake van groot onrecht ten opzichte van de Joodse oorlogspleegkinderen. Daarbij was het volgens de redactie een onbehagelijk gevoel steeds tegenover zijn medemens in een positie te moeten staan, die hem tot voortdurende dank zou verplichten. De slotconclusie van het redactioneel commentaar was helder. Het monument is er voor de beschermers, maar het is *niet* een symbool van dank voor het *hele* Nederlandse volk. De redactie hoopte dat in deze geest de

¹⁸⁵ Monument op het Weesperplein te Amsterdam, in: *Algemeen Handelsblad*, (11 januari 1950)

¹⁸⁶ ‘Joden in Nederland geven uiting aan hun dankbaarheid’ in: *NIW*, 77/46 (25 januari 1946)

¹⁸⁷ ‘Dankbaarheid’ in: *NIW*, 77/49 (1946)

Nederlandse Jood de overdracht zou beleven.¹⁸⁸ Op de dag van de onthulling, 23 februari 1950, verwoordde burgemeester d'Ailly deze gevoelens in zijn antwoord op de toespraken vanuit de Joodse gemeenschap. Hij sprak de volgende woorden: 'Het is met een zekere trots, maar ook met een zekere beschaamdheid, dat ik dit monument aanvaard. Trots om datgene, wat burgers ten behoeve van hun medemensen hebben gedaan, beschaamdheid omdat wat achterwege is gebleven. Want hoewel veel weerstand geboden is, zijn zeer velen te kort geschoten.'¹⁸⁹ De voorzitter van het comité, Dr. M. de Hartogh, sprak over de zelfverloochening, de naastenliefde en de liefde voor recht en menselijkheid van de beschermers. Hij benadrukte ook de bescheidenheid van de beschermers: 'En nu hebben wij dit bescheiden monument gesticht om onze beschermers en beschermsters te eren, wier namen wij nimmer alle zullen kennen en die er voor een zeer groot deel niet eens prijs op stellen persoonlijk geëerd te worden'.¹⁹⁰ De Hartogh wees erop dat de Joodse gemeenschap niet mocht vergeten wat niet-Joden, met gevaar voor eigen leven en veiligheid voor de weinige overlevende Joden gedaan hebben. Het is duidelijk dat bij de hele Joodse gemeenschap, ook bij degenen die een kritische noot plaatsten, waardering was voor degenen die bescherming aan Joden boden. Men was zich er terdege van bewust dat deze dankbaarheid niet bestemd was voor het hele Nederlandse volk. Het monument heeft tegenwoordig ten onrechte een slecht imago. Dit imago is ontstaan omdat het monument in schril contrast staat met het geringe aantal monumenten dat in hetzelfde tijdvak voor de Jodenvervolging zou zijn verschenen. Er is door onvolledige informatie bovendien een verkeerde beeldvorming ontstaan, waardoor het lijkt alsof het doel van dit monument was om het hele Nederlandse volk te bedanken voor de gegeven hulp. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld dit citaat: 'Langs deze straat staat ook het Monument van Joodse erkentelijkheid, waarmee de betrokkenheid van het *Nederlandse volk* bij de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog tot uitdrukking wordt gebracht. De rol van de doorsnee Nederlander in de oorlog was echter veel minder behulpzaam dan dit monument laat vermoeden.'¹⁹¹

Tijdens de vier jaren tussen initiatief en onthulling van het monument Joodse Dankbaarheid waren er meerdere bedrijven met Joodse eigenaren en ook Joodse instellingen die hun omgekomen werknemers herdachten.

¹⁸⁸ 'Erkentelijkheid' in: *NIW*, 81/10 (1950)

¹⁸⁹ 'Onthulling gedenkteken voor de hulp de Joden in Nederland gedurende de oorlog verleend' in: *NIW*, 81/12 (1950)

¹⁹⁰ GAA, 30578, inventarisnummer 494. Rede uitgesproken door Dr. M. de Hartogh bij de onthulling van het Gedenkteken voor de hulp in Nederland aan de Joden verleend gedurende de Oorlog.

¹⁹¹ <http://www.joodsamsterdam.nl/strweesperstr.htm>

Monumenten voor werknemers van specifieke Joodse bedrijfstakingen en instellingen

Bij bedrijfstakingen waar veel Joden werkten voor de oorlog, waren het de Joodse eigenaren of hun familieleden die de herdenking organiseerden. Veel Joden waren werkzaam in de diamantindustrie. Het is daarom goed te begrijpen dat de diamantbedrijven hun omgekomen arbeiders herdachten.

Dit was ook het geval bij 'De Diamantbeurs' aan het Weesperplein. Op dinsdagmiddag 4 mei 1948 kwamen de leden van de vereniging 'De Diamantbeurs' bij elkaar en luisterden naar de voorzitter van de vereniging, dhr. M. van Moppes. Hij riep herinneringen op aan de vele leden en bezoekers van de Beurs, die in de oorlogsjaren gedeporteerd werden en die niet meer waren teruggekeerd. De herinnering aan hun lijden wordt levend gehouden door een plaquette, die in de muur is aangebracht. Deze plaquette is vervaardigd door de beeldhouwer A.J.P.F. Teeuwisse.¹⁹² In het midden van een reliëf is een maagd te zien, hierom heen zijn een zestal situaties uit oorlogstijd afgebeeld, zoals dwangarbeid en wegvoering in gevangenschap. De tekst op de gedenksteen luidt: 'Ter nagedachtenis van hen die het slachtoffer werden van de nazi-barbaarsheid tijdens de bezetting 1940-1945.'

Ruim een jaar later, op 10 juni 1949 werd er een monument onthuld voor de omgekomen diamantbewerkers in het gebouw van de Amsterdamse Diamantmaatschappij N.V. Tijdens de oorlog kwamen meer dan tweehonderd medewerkers van de Amsterdamse diamantmaatschappij N.V. om het leven. Het monument bestaat uit een gebogen, levensgrote vrouwenfiguur met het volgende onderschrift: 'In memoriam onze medewerkers en vrienden, die zijn omgekomen in de jaren 1940 – 1945. De herdenking werd geleid door de heer J. Asscher. Asscher verving zijn vader Abraham Asscher, de oud-voorzitter van de Joodse Raad, die door ziekte er niet bij kon zijn. De directeur, de heer L. Asscher, onthulde het monument.'¹⁹³

Naast deze bekende Joodse bedrijven werd er ook door specifiek Joodse instellingen herdacht. Zo werden ook de omgekomen werknemers en bewoners van de vereniging De Joodse Invalide niet vergeten. De vereniging De Joodse Invalide dateert uit 1911 en werd opgericht door rabbijn M. de Hond (1882-1943). Het was een instelling om invalide en oudere Joden in een Joodse omgeving zorg te bieden. Uit het gebouw van de Joodse Invalide werden in de vroege ochtend van maart 1943 gehandicapte mensen en hulpbehoevende bejaarden op handkarren door de Duitsers afgevoerd. In 1951 werd een gedenkplaat onthuld. De

¹⁹² Herdenking, in: *NIW*, 79/22 (14 mei 1948)

¹⁹³ Het Vrije Volk, 10 juni 1949

gedenkplaat is te zien op de buitenmuur van het gebouw aan het Weesperplein. De tekst luidt als volgt:

‘Uit dit gebouw werden destijds op 1 maart 1943 de bewoners door de vijand ten dode weggevoerd. Mede uit het ijzer hunner ketenen werd de staat Israël gesmeed.’¹⁹⁴ Omdat het gebouw na de oorlog veel te groot was voor de gedecimeerde Joodse gemeenschap, werd het overgedragen aan het gemeentebestuur. Eén van de voorwaarden voor de verkoop aan de gemeente door het bestuur was het aanbrengen van een gedenkteken. De gemeente stemde daarmee in, mits de gedenkplaat werd gemaakt door een erkend kunstenaar. Beeldhouwer Stouthamer maakte een afbeelding met daarop de symbolische voorstelling van de neergang, maar ook de opgang van het Joodse volk. Opperrabbin Schuster benadrukte bij de onthulling dat de ogen van de mensen wel opengegaan moeten zijn als deze mensen op Arbeitseinsatz werden gestuurd. De Duitsers misten volgens hem, ondanks hun grote cultuur op allerlei gebied, de elementaire eigenschap van medelijden.¹⁹⁵ Ook bij een andere zorginstelling werd een gedenksteen geplaatst. Op 30 juli 1948 werd een gedenksteen onthuld ter nagedachtenis aan de vierendertig weggevoerde en omgekomen bewoners en hun verzorgers van het Gemeentelijk Verzorgingshuis voor Ouden van Dagen aan de Roetersstraat.¹⁹⁶ Naast deze gedenkplaten, waarvan de sporen terug te vinden zijn in oude krantenberichten, zijn er ongetwijfeld meer bedrijven geweest die intern hun werknemers herdacht hebben. Naast de gedenktekens die door personen uit de Joodse gemeenschap waren geplaatst waren er ook niet-Joodse Nederlanders die hun Joodse vrienden en collega’s niet konden vergeten. Bij hen was er geen sprake van verdringing, maar juist van verwerking van het leed door middel van herdenken. Een van de eerste initiatieven door niet-Joden na de oorlog was het monument van de Dokwerker. Bij dit monument stonden, net als bij het monument van Joodse Dankbaarheid, de redders van de Joden centraal.

§ 3.3 Monumenten op initiatief van niet-Joodse Nederlanders

De Dokwerker

Het monument van de Dokwerker werd opgericht ter nagedachtenis van de Februaristaking. De Februaristaking in Amsterdam op 25 februari 1941 is de geschiedenis ingegaan als een unieke daad van verzet. Nergens anders in Europa is ooit de bevolking op een vergelijkbare

¹⁹⁴ „Joodse Invalide” herdenkt zijn doden Gedenkplaat heden onthuld, in: *De Telegraaf*, 54/19730, (17 januari 1951)

¹⁹⁵ Gedenkteken der Joodse invalide onthuld, in: *NIW*, 82/6, (19 januari 1951)

¹⁹⁶ ‘Gedenksteen onthuld’, in: *Het Vrije Volk* (30 juli 1948)

manier in opstand gekomen tegen de vervolging van Joodse stadgenoten.¹⁹⁷ Het beeld van De Dokwerker is zeer geliefd bij het publiek en behoort nog altijd tot de bekendste oorlogsmonumenten.¹⁹⁸ Het is tegelijkertijd een monument waar veel om te doen geweest is. Al in 1946 werd de Februaristaking voor het eerst herdacht. Bij deze gelegenheid voegde koningin Wilhelmina aan het stedelijke wapen van Amsterdam een nieuw devies toe: Heldhaftig, Vastberaden, Barmhartig.

In 1947 werd er een initiatiefcomité ter nagedachtenis van de Februaristaking opgericht. In dit comité hadden 22 mensen van uiteenlopende achtergrond zitting, zoals: kunstenaars, intellectuelen, vakbondsbestuurder en schrijvers.¹⁹⁹ De onderlinge samenwerking verliep zo moeizaam, dat de Amsterdamse wethouder van Kunstzaken, die ook lid was van het initiatiefcomité, de gemeente adviseerde om het hele monumentenvraagstuk in eigen hand te houden.²⁰⁰ B&W van Amsterdam benaderden vervolgens beeldhouwer Andriessen, die de opdracht na toestemming van het college aanvaardde.²⁰¹ Als locatie werd het J.D. Meijerplein voorgesteld, omdat daar op de beruchte zaterdag en zondag de eerste Joodse stadgenoten werden bijeengedreven. Er was in de gemeenteraad opvallende eensgezindheid over het te plaatsen monument. Mevrouw Wijsmuller-Meijer (VVD) wees B&W erop dat bij een eventuele inscriptie overleg met de Joodse Gemeente moest worden gevoerd.²⁰² Zij had goede contacten met de Joodse gemeenschap en bracht geen bezwaren naar voren. Ook de raadsleden met een Joodse achtergrond hadden geen bezwaar! De gemeenteraad aanvaardde de voordracht dan ook zonder hoofdelijke stemming.²⁰³

De Dokwerker werd al kort na de onthulling onderdeel van een politieke strijd. Kort na de oorlog hadden de communisten politieke successen geboekt. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 in Amsterdam werd de CPN groter dan de PvdA. De CPN ging de Tweede Kamerverkiezingen in met de campagneleus: 'Voorwaarts met de Partij van de Februaristaking'.²⁰⁴ Door het Koude Oorlogsklimaat waren de bondgenoten uit deze oorlog nu vijanden geworden. Na de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije in 1948, waar communisten de macht grepen ten koste van de parlementaire democratie, nam men maatregelen om communisten uit politieke posities en maatschappelijke organisaties te

¹⁹⁷ A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking*, (Amsterdam 2006) 7

¹⁹⁸ Ibidem, 51

¹⁹⁹ Ibidem, 26 Mooij noemt o.a. W. Asselberg (Anton van Duinkerken), S. Carmiggelt, A. Helman, H. Krop, het echtpaar Romein-Verschoor, T. de Vries en V. van Vriesland.

²⁰⁰ Ibidem, 27

²⁰¹ De kosten van het monument werden geraamd op 35.000 gulden. (Gemeentebld Amsterdam afd. 2, 1950)

²⁰² Gemeentebld Amsterdam afd. 2, 1950, blz. 96

²⁰³ Gemeentebld Amsterdam afd. 2, 1950, blz. 98

²⁰⁴ A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking*, 25

verwijderen. De anticommunistische sfeer die was ontstaan had ook zijn invloed op de herdenking van de Februaristaking. A. Mooij, een Nederlandse onderzoeker en schrijver, die vooral over historisch-sociologische onderwerpen publiceert, schrijft daar het volgende over: ‘De Communisten wilden de herdenking gebruiken om actuele, politiek gevoelige kwesties aan de orde te stellen, zoals de kwestie Indonesië. In dit klimaat dacht nauwelijks nog iemand aan de Joden. Het ging om heel andere kwestie, om het nationaal verzet, om de antifascistische strijd en om het Nederlandse volk, dat geprotesteerd had tegen onrecht en was opgekomen voor zijn onafhankelijkheid. Vijfentwintig februari werd een herdenking van de helden van de oorlog en niet van haar slachtoffers.’²⁰⁵ Vanwege de politieke tegenstellingen werd de Dokwerker op 19 december 1953 onthuld. Dit was voor iedereen een neutrale dag.

De discussie in Joodse kring over de locatie Meijerplein

De onthulling van ‘De Dokwerker’ bracht, naast de kort aangeduide politieke strijd, ook in Joodse kring een discussie teweeg. Met name de plek waar het beeld kwam te staan was een probleem. De aankondiging in april 1952 dat het beeld binnenkort geplaatst zou worden was reden voor de redactie van NIW om een redactioneel commentaar te schrijven. De redacteur J. Melkman vond dat het Meijerplein de verkeerde plaats was. Het Meijerplein moest blijvend herinneren aan de oorspronkelijke bewoners. Melkman beschuldigde de gemeenteraad ervan dat ze geen overleg hadden gepleegd met het bestuur van de Joodse gemeente, terwijl ze dit wel hadden toegezegd. Melkman schreef: ‘En toch menen wij onze ernstige bezwaren tegen de plaatsing niet te mogen verzwijgen. Meent de Amsterdamse Gemeenteraad niet, dat deze arbeider, symbool van verzet van de Amsterdamse burgerij, daar zal staan met een bloos op de wangen vanwege de ruïne voor hem, symbool van wat Amsterdammers na de oorlog nalieten?’²⁰⁶

Begin mei 1952 deed Melkman een poging het gemeentebestuur aan te zetten tot actie op het Meijerplein. Het gemeentebestuur van Amsterdam moest er voor zorgen dat de synagogen aan het Meijerplein zouden worden gerestaureerd. De synagogen waren op dat moment niet meer dan ruïnes. Melkman zag in dat de stad Amsterdam de enige was die het grote complex van de Joodse gemeente kon kopen om er een waardige bestemming aan te geven. Volgens Melkman moest er op Meijerplein niet een monument voor het verzet geplaatst worden, maar er zou een monument moeten komen ter herdenking van de meer dan honderdduizend Joden die in de oorlog waren vermoord. Volgens Melkman had de Joodse gemeenschap nog nooit

²⁰⁵ Ibidem, 49

²⁰⁶ ‘J. D. Meyerplein’, in: *NIW*, 83/18 (11-04-1952)

een gezamenlijke poging hadden gedaan om al hun doden te herdenken en te eren in een groots monument. In deze context schreef hij: ‘Er zijn er enkelen die het nodig geoordeeld hebben om een dankbaarheidsmonument op te richten namens de overlevenden, anderen hebben uit piëteit in samenwerking met niet-Joden, het gebruik van de Hollandse Schouwburg voor vermaaksdoeleinden willen voorkomen, maar dit tezamen kan toch niet gezien worden als een adequate herdenking van de meer dan honderdduizend omgekomen Joden.’²⁰⁷

Melkman vond het verwonderlijk dat burgemeester en wethouders na zeven jaar nog niet tot een besluit ten aanzien van het Meijerplein waren gekomen. En dat terwijl de wethouder voor Publieke Werken van Joodse komaf was en zelfs was opgegroeid bij het Meijerplein.²⁰⁸ Wethouder J. J. van der Velde reageerde in een brief aan de redactie op het artikel over het J.D. Meijerplein.²⁰⁹ Deze brief werd afgedrukt in het NIW. In deze brief zette hij een aantal zaken recht die door de hoofdredacteur als feiten werden gepresenteerd. Al in 1950 werd in de gemeenteraad met algemene stemmen besloten op het J.D. Meijerplein dit monument te laten. Op dit besluit, dat door het stadsbestuur in het openbaar was genomen, was vanuit de Joodse gemeenschap geen bezwaar aangetekend tegen de gekozen locatie. Alleen bij eventuele tekstkeuze zou overlegd worden met het Kerkbestuur van de Joodse Gemeente. De wethouder maakte duidelijk dat zijn Joodse afkomst niet de verwachting mocht scheppen dat hij in het bijzonder de belangen van de Joodse gemeenschap zou dienen. De belangen van alle Amsterdamse burgers moesten worden gediend. In verband met de grote woningnood had het bouwen van nieuwe woningen voor de wethouder een hogere prioriteit dan de restauratie van de synagogen. Tienduizenden gezinnen hadden geen geschikte woning. De wethouder vroeg begrip voor de keuzes die door het gemeentebestuur hierin gemaakt moesten worden, ook al ging het bij het Meijerplein om een ereschuld ten opzichte van de omgekomenen. De wethouder bracht de Hollandse Schouwburg nog eens onder ogen en wees erop dat het de bedoeling was om in de Hollandse Schouwburg een rouwkamer in te richten om over de doden te klagen, waardoor er wel degelijk een monument voor de Joodse gemeenschap beschikbaar zou komen. Hij legde ook de zere vinger bij het feit dat hij de afgelopen jaren tevergeefs gewacht had op initiatief van Joodse zijde om de schouwburg een waardige bestemming te geven. Van der Velde concludeerde: ‘Terwijl het een monument had kunnen worden, dat herinneren zou aan de grote betekenis welke het Joodse bevolkingsdeel in het geestelijk en maatschappelijke leven van onze stad in zo sterke mate heeft gehad.’²¹⁰

²⁰⁷ ‘Rondom het Meyerplein’, in: *NIW*, 83/21 (02-05-1952)

²⁰⁸ ‘Rondom het Meyerplein’, in: *NIW*, 83/21 (02-05-1952)

²⁰⁹ Wethouder mr. J.J. van der Velde, (1887-1980) was wethouder van 1949 tot en met 1953 voor de PvdA. (Gemeentebld afd. 2, blz. 1104, benoeming tot wethouder)

²¹⁰ ‘De bestemming van het Meyerplein’, in: *NIW*, 83/23 (16 mei 1952)

Het adres van Prof. Dr. M. W. Woerdeman

Het is waarschijnlijk dat het debat in de Joodse gemeenschap en de teleurstellende afloop van het Israëlplan ook de aandacht heeft getrokken van de maatschappelijk betrokken Amsterdamse elite. Eind november 1954 nam prof. Dr. M. W. Woerdeman (1892-1990) het initiatief om een adres aan de raad te versturen.²¹¹ Woerdeman werd direct na de oorlog rector magnificus van de Universiteit van Amsterdam, ook wegens zijn grote verdiensten in oorlogstijd. Woerdeman was in 1936 al medeondertekenaar van de beginselverklaring van het comité van waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen. Dit comité kwam op voor de verdediging van de geestelijke vrijheid en was tegen het nationaalsocialisme dat het essentiële cultuurgoed belaagt.²¹² Woerdeman schreef dit adres namens een kleine honderd prominente Amsterdammers, waaronder kunstenaars, hoogleraren en Kamerleden.²¹³ De korte inhoud van het adres was de vraag om de Weteringschans voortaan Spinozaplein te noemen. Het adres werd verzonden met het argument dat aan de niet-Joodse Amsterdammers zich tot nu toe geen gelegenheid had voorgedaan om van hun kant de tienduizenden omgekomen Joodse stadgenoten op een waardige manier te herdenken. Midden op het plein zou een standbeeld van Spinoza moeten verschijnen. Het NIW reageerde al snel na het bekend worden van het indienen van dit adres. De hoofdredacteur, de heer J. Melkman, noemde het een

²¹¹ De volledige tekst van het adres luidde: *Aan de gemeenteraad van Amsterdam. Het beeld van de stad Amsterdam is nog altijd gehavend als gevolg van de gruwelijke uitscheuring van een heel volksdeel, een honderdduizend-tal Joodse mannen, vrouwen ouden van dagen en vele kleine kinderen omvattend. Onze in leven gebleven Joodse stadgenoten hebben een bescheiden, doch ontroerend monument op het Weesperplein opgericht om de Amsterdammers te danken die het Joodse volk in zijn beproeving hebben bijgestaan. Aan de niet-Joodse Amsterdammers heeft zich tot nu toe geen gelegenheid voorgedaan, om van hun kant een volkomen waardige uitdrukking te geven aan de rouw, die ons blijvend vervult wegens de massa-moord op zovele tienduizenden onschuldige stadgenoten, onder wie velen, die door liefde voor Amsterdam, door burgerdeugd, door kostelijke talenten zich tot eer van onze stad onderscheiden hebben. Ondergetekenden zien, dat thans zich een gelegenheid voordoet, die wellicht niet zo spoedig terugkomt, nu het kruispunt aan de weteringschans een plein-vorm heeft gekregen, thans nog door de on-Nederlandse naam 'circuit' aangeduid. Het is om deze redenen, dat ondergetekenden, allen door woning en/of bezigheden Amsterdammers, de Gemeenteraad van Amsterdam verzoeken die plaats, onder plechtige verklaring van de reden waarom, de naam te geven van de in Amsterdam geboren grootste en wereldberoemde Joodse Nederlander, de naam Spinoza en, zo de Gemeenteraad ook daartoe mocht willen besluiten, in het midden van het Spinoza-plein zijn standbeeld op ter richten. Om geen verwarring te wekken is het misschien gewenst, aan de reeds bestaande, kleine en onaanzienlijke Spinoza-straat een andere naam te geven.* (bron: De Waarheid, 29 november 1954)

²¹² J. Ariëns Kappers, Levensbericht M.W. Woerdeman, in: Levensberichten en herdenkingen, 1992, Amsterdam, p. 89-94

²¹³ In De Waarheid van 29 november 1954 worden de volgende prominenten bij name genoemd: Eduard van Beijnum (1900-1959), Dr. J.G. Borst (1890-1988), Ed Doornik (1910-1970) dichter, mr. D.A. Delprat (1890-1988), prof. Dr. G. C. Heringa (1890-1972), J.W. Sandberg (1897-1984), Jan Sluyters (1881-1957), mej. Mr. N.S.C. Tendeloo (1897-1956), Viruly (1905-1986), Gerben Wagenaar (1912-1993), Johan Winkler (1898-1986), Prof. Dr. Woerdeman (1892-1990). Het Parool van 29 november 1954 noemt in het artikel: 'adres aan raad, Circuit noemen naar Spinoza', als ondertekenaars ook de presidenten van de rechtbank en het hooggerechtshof, de procureur generaal, de rector magnificus van de universiteiten en verscheidene hoogleraren, kunstenaars, journalisten, vertegenwoordigers van grote bedrijven, de president van de Nederlandse Bank, Kamerleden en voorzitters van de studentenverenigingen.

sympathieke geste en vond het goed dat een Joodse krant daar namens de overgebleven Joodse bevolking zijn waardering over uitsprak. Melkman schreef: ‘Het initiatief is kennelijk ontsproten uit een diep meevoelen met het leed dat de Joden overkwam.’ Hij vond de persoon van Spinoza echter niet representatief voor de hele weggevoerde Joodse bevolkingsgroep. Wat Amsterdam verloren heeft, is haar hele Joodse bevolkingsgroep. Melkman omschreef zijn standpunt als volgt: ‘Dat is in de allereerste plaats het proletariaat, dat zijn de voddenkooplieden en kleine ambachtslieden, de winkeliertjes en de venters; dat is de burgerman en de arbeider; en dat is ook – maar absoluut, procentueel en relatief in veel mindere mate – de intellectueel en de kunstenaar, de politicus en de financier.’ Hij pleitte voor een monument dat het bestaan en de ondergang van deze groep in beeld zou brengen. Als voorbeeld noemde hij het beeld van Zadkine in Rotterdam.²¹⁴ Ruim een half jaar later werd het adres besproken.

B&W stelden het adres in juni 1955 in de gemeenteraad aan de orde. B&W leek het niet juist om het circuit naar Spinoza te noemen als symbool voor de door de bezettende macht weggevoerde Joodse stadsgenoten. Spinoza was in hun oog niet representatief voor het Joodse volksdeel dat was weggevoerd. De gemeenteraad volgde in meerderheid het advies van B&W en ging niet akkoord met dit initiatief, omdat het moeilijk was om een verband te leggen tussen Spinoza en de weggevoerde Joodse stadsgenoten. B&W gaf in de betreffende raadsvergadering aan dat ze wel van plan waren om een voorstel te doen ter herdenking van de in de oorlog weggevoerde Joodse stadsgenoten.²¹⁵

Gemeenteraadslid mevr. R. Friedmann - van der Heide, een bekende Joodse juriste, zag in het adres van prof. Woerdeman twee waardevolle gedachten. Deze werden in de gemeenteraadsnotulen als volgt verwoord: ‘Als eerste de wens om het zo grote deel der Joodse bevolking van Amsterdam, dat aan de bezetter ten offer is gevallen, te eren en als tweede het eren van de grote Joodse Nederlander Spinoza.’ Friedman – van der Heide vond de combinatie van deze twee gedachten niet gelukkig.²¹⁶ Het deed Friedmann -van der Heide veel genoeg om te zien dat B&W voorstelden om met een plan voor een herdenkingsmonument te komen. Ze adviseerde B&W goed na te denken over wat voor monument het zou moeten worden. Als de keuze op een standbeeld van een persoon zou vallen, dacht mevr. Friedmann- van der Heide aan mr. L. E. Visser, die na zijn ontslag als president van de Hoge Raad der Nederlanden als een van de eerste Joden verzet bood.²¹⁷ De

²¹⁴ ‘Passende herdenking’, in: *NIW*, 86/11, (3 december 1954)

²¹⁵ Geen Spinozaplein in Amsterdam, in: *Parool*, (8 juni 1955)

²¹⁶ Gemeenteblad afd. 2, (22 juni 1955), 948

²¹⁷ Gemeenteblad afd. 2, (22 juni 1955), 949

inbreng van mevrouw Friedmann- van der Heide toonde grote overeenkomsten met het redactioneel commentaar in het NIW over het adres. Bij de beantwoording van de vragen en opmerkingen tijdens de avondzitting werd duidelijk dat B&W ook advies hadden ingewonnen bij het Portugees-Israëlietisch kerkbestuur. Het kerkbestuur vond de uitwerking van de gedachte in het adres niet juist. Wethouder Van 't Hull zei in zijn beantwoording van de vragen dat het kerkbestuur had vernomen dat het comité Woerdeman niet gekrenkt zou zijn, wanneer het adres niet letterlijk zou worden opgevolgd. De bedoeling van het adres was volgens het kerkbestuur vooral, dat het idee van een monument voor het omgekomen Joodse volksdeel gerealiseerd zou worden.²¹⁸ Van 't Hull betoogde dat het kerkbestuur er geen moeite mee zou hebben wanneer door niet-Joden voor dit doel een monument zou worden opgericht. De heer J. den Uyl, de latere minister-president, merkte op: 'In het adres van Woerdeman en de zijnen uitdrukking is gegeven aan een gevoel, dat bij velen van de Amsterdamse bevolking leeft, namelijk om het lot te herdenken, dat de Joodse medeburgers tijdens de oorlog trof en om daarvoor een gedenkteken op te richten'.²¹⁹ Van 't Hull concludeerde het volgende: 'Het is een juiste gedachte van prof. Woerdeman en de zijnen geweest om er op te wijzen dat er in Amsterdam met betrekking tot het blijvend herdenken van de Joodse stadgenoten, die zijn omgekomen, een lacune bestaat. Dit gedenken moet echter niet moeten gebeuren door het tot stand brengen van een standbeeld van Spinoza. Wil men Spinoza eren, dan moet dit gebeuren op grond van zijn eigen verdienste.'²²⁰

De redacteur van het NIW beleefde de herdenking van de Jodenvervolgung op zijn eigen manier. Op de voorpagina van het NIW uit 1955 lezen we in een terugblik op de tien jaar die verlopen waren na het einde van de oorlog dan ook het volgende: 'Het is niet fraai, maar toch niet zulk een schande als wij vaak verbitterd menen dat Amsterdam wél zijn dokwerker heeft ter verheerlijking van zijn heldenmoed, die de meesten niet gediend heeft en wel een monument uit dankbaarheid jegens degenen, die een o zo klein percentage hebben gered, maar geen monument ter nagedachtenis van de gehele verdwenen bevolkingsgroep. De gêne, waarmede Amsterdam dit 'probleem' behandelt, getuigt misschien van een getroffen zijn in het hart, dat geen vorm kan vinden in steen of woorden.'²²¹

De gemeenteraad van Amsterdam heeft de plannen voor een Amsterdams monument voor de Jodenvervolgung niet meer uitgewerkt. Alle aandacht is gegaan naar de aankoop van synagogen en ook naar de verdere besluitvorming met betrekking tot de Hollandse

²¹⁸ Gemeentebld afd. 2, (22 juni 1955), avondzitting, 954

²¹⁹ Gemeentebld afd. 2, (22 juni 1955), avondzitting, 958

²²⁰ Gemeentebld afd. 2, (22 juni 1955), avondzitting, 960

²²¹ 'Het Zechoeth der vergetenen', in: *NIW*, 86/33, (6 mei 1955)

Schouwburg. Wellicht heeft B&W deze acties als alternatief voor het toegezegde monument gezien. Na het Woerdemanadres houden de initiatieven om de Jodenvervolging te herdenken niet op. De toneelbewerking van 1955 van Het Anne Frank Huis vormt de opmaat voor een nieuw monument! Er komt aandacht voor het Anne Frank Huis.

Het Anne Frank Huis

Het bekendste monument in Amsterdam met betrekking tot de vervolging van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog is het Anne Frank Huis. Alleen al in 2005 kwamen er meer dan een miljoen bezoekers.²²² Als verwerking van het verlies van zijn vrouw en dochters, las Otto Frank het dagboek van Anne en typte dagboekvellen uit en vertaalde die voor zijn moeder. Min of meer toevallig belandde zo'n uitgetypte versie op het bureau van historicus Jan Romein, die er op 3 juli 1946 een indringende column over schreef in Het Parool.²²³ Bijna een jaar later leidde dat tot de eerste uitgave van het dagboek. In 1950 was de zesde druk een feit. Dit leidde niet tot veel aandrang om het achterhuis te bezoeken. Zo nu en dan liet Otto het achterhuis zien aan mensen die er om gevraagd hadden. Na de zesde druk leek het verhaal van het Achterhuis in Nederland over het hoogtepunt heen. Vanaf 1952 verscheen het dagboek in de Verenigde Staten en in Engeland en werd daar een groot succes.²²⁴ Vanaf 1956 was er ook een toneeluitvoering van *Het Achterhuis*. In 1955 ging er een toneelbewerking van het Achterhuis in première. Via Broadway kwam *Het Achterhuis* in Hollywood, waar de film *The diary of Anne Frank*, in 1959 in première ging.²²⁵ Met de toegenomen aandacht voor Anne Frank kwam er ook belangstelling voor het Anne Frank Huis. Totaal verwaarloosd stond Prinsengracht 263 er begin jaren vijftig bij. De nabijgelegen panden en ook het Anne Frank Huis waren in 1954 in handen gekomen van Berghaus, die er een nieuw groot bedrijfspand wilde neerzetten. Niemand in Nederland leek zich er druk om te maken, maar in Amerika kreeg de Nederlandse Ambassade boze brieven. Minister Luns van Buitenlandse Zaken beantwoordde deze met de verontschuldiging dat er tegen de sloop weinig te beginnen was, omdat het onderhavige perceel niet kan worden beschouwd als een Nederlands monument van geschiedenis of kunst.²²⁶ Pas na de première van het toneelstuk in 1956 begon de Amsterdamse burgerij zich ermee te bemoeien. Een comité van vooraanstaande Amsterdammers uit kringen van wetenschap en cultuur riep op tot behoud. Vijf notabele Amsterdammers namen het initiatief om het Anne Frank Huis in stand te houden en daarmee de idealen van Anne Frank, aan de wereld nagelaten in het dagboek van Anne

²²² J. van der Lans en H. Vuijsje, *Het Anne Frank Huis, een biografie*, 251

²²³ *Ibidem*, 56

²²⁴ *Ibidem*, 61

²²⁵ *Ibidem*, 65

²²⁶ *Ibidem*, 66

Frank.²²⁷ De Anne Frank Stichting was op 3 mei 1957 een feit.²²⁸ De samenstelling van het bestuur was breed. Otto Frank liet zich in het bestuur vertegenwoordigen door zijn vertrouweling Jo Kleiman. Het bekendste bestuurslid was G. Wijsmuller-Meyer die voor en tijdens de oorlog duizenden Joodse kinderen in veiligheid wist te brengen.²²⁹ Otto Frank wilde voorkomen dat het Anne Frank Huis een bedevaartsplek zou worden. Het Anne Frank Huis moest een huis voor de jeugd worden. Anne moest inspiratiebron voor de jeugd worden, zodat een herhaling van oorlogsverschrikkingen kon worden voorkomen.²³⁰ Op 3 mei 1960 werd het Anne Frank Huis geopend door burgemeester Van Hall. De burgemeester had in 1958 persoonlijk een actie geleid om geld in te zamelen voor de aankoop van het Anne Frank Huis. De motivatie voor de niet al te succesvolle inzamelingsactie van de burgemeester luidde als volgt: ‘De zaak waarom het hier gaat is véél meer dan een zuiver Amsterdamse aangelegenheid, hij gaat zelfs ver uit boven nationale belangen: het is een zaak van de mens, van alle tijden, van alle landen. Het Anne Frank Huis móet behouden blijven als een symbool van goede moed, hoop en vertrouwen in bange tijden.’²³¹ Het Anne Frank Huis werd in 1960 de eerste plek waar iedereen kennis kon nemen van de historische waarheid over de Jodenvervolging. Van alle plaatsen die daaraan in Nederland herinneren, was het Anne Frank Huis de eerste die toegankelijk werd voor bezoekers.²³²

Niet iedereen was enthousiast over het conserveren van het Anne Frank Huis. Veel Joodse Nederlanders waren bang dat door het prominent naar voren schuiven van één meisje al die anderen zouden worden vergeten. In het NIW was te lezen dat door het dagboek en het Achterhuis, voor onwetende Amerikanen en goed wetende Duitsers, het ‘lijden’ van Anne in het Achterhuis representatief voor de Tweede Wereldoorlog zou worden en niet het haar lijden in Bergen Belsen. Het gevaar was aanwezig dat het beeld van de oorlog van zijn verschrikkingen werd ontdaan. De gedachte aan mensen moest levend gehouden worden door hun woorden en niet door monumenten, aldus de redactie van het NIW. De Anne Frank Stichting verdedigde zich met de volgende reactie: ‘De waarde van een monument ligt niet in de materie, maar in de gedachten die het oproept. In die zin is ook het Dagboek van Anne Frank een monument. Een monument van woorden, van gekristalliseerde gedachten en gevoelens. Dit monument is onscheidbaar van de plaats waar het moest ontstaan.’²³³

²²⁷ De vijf notabele Amsterdammers zijn: F. Bakels, G. Wijsmuller-Meyer, J. van Hasselt, H. Heldring en T. Koot in: Het Anne Frank Huis, een biografie, blz. 67

²²⁸ Ibidem, 67

²²⁹ Ibidem, 68

²³⁰ Ibidem, 68

²³¹ Ibidem, 75

²³² Ibidem, 93

²³³ Ibidem, 70

De herdenking van de omgekomen Joodse leerlingen op de Amsterdamse Scholen

In 1955 werd aan 120.000 Amsterdamse leerlingen een herdenkingsuitgave aangeboden door de gemeente Amsterdam met lessen op alle niveaus.²³⁴ In deze herdenkingsuitgave werd herdacht dat Nederland tien jaar was bevrijd. In het voorwoord van de burgemeester werd met geen woord gerept over de Jodenvervolging. Veel aandacht was er voor de rol van het verzet. Bij de hogere leerjaren van de lagere school stond in bedekte termen één zinsnede over de deportatie van het Joodse volksdeel: ‘Vele Joden werden later weggevoerd om niet meer terug te keren.’ Voor de hogere leerjaren waren er naast gedichten over het verzet ook gedichten beschikbaar die het leed van de Joden verwoordden.²³⁵ Naar aanleiding van de inhoud van deze gedichten kon de klas een gesprek hebben over het leed dat de Joden overkwam. Het thema Jodenvervolging werd in de hogere leerjaren dus niet genegeerd. Voorbeelden van deze gedichten over de Jodenvervolging zijn: ‘*Amsterdam voelt een leegte*’ en ‘*Afscheid der Joden van Nederland*’. Het gedicht van Anthonie Donker is vrij duidelijk over het lot van de Joden in de kampen.

Amsterdam voelt een leegte

*Zij lopen niet meer in de Leidsche straat,
De grachtenstad werd door hun sterven kleiner.
Vaak zag hier iemand om en zei: daar gaat
Professor Bonger, Boekman of Gert Schreiner.*

*Het is dezelfde stad niet langer van
Americian en Schiller en het Lido,
Wanneer zij straks herleeft, want waar zijn dan
Wethouder de Miranda, Maan Querido?*

²³⁴ Herdenking bezettingsjaren op de scholen 120.000 leerlingen zullen weten: „Zo was het”, in: *De Telegraaf*, 13/1827, (27 april 1955)

²³⁵ ‘Wilt al u dagen, dit wonder Bijzonder Gedencken toch, herdenkingsuitgave aangeboden door de gemeente Amsterdam aan Amsterdamse scholen 4 mei 1945 – 4 mei 1955, 65

Wanneer de stad herleeft, gedenk de dooden!

Besef het diep, de onherstelbre rampen,

Lex Althoff, Gerrit van der Veen, de Joden,

De velen doodgeranseld in de kampen.

De openbare scholen in Amsterdam, waar voor de oorlog veel Joodse leerlingen op school zaten, zullen in het herdenkingsjaar 1955 zeker aandacht aan de Jodenvervolgving hebben besteed. Scholen met veel Joodse leerlingen waren onder andere de twee openbare gymnasia: het Barlaeus en het Vossius. Het Vossiusgymnasium, dat in september 1940 was gestart met 239 leerlingen, telde een jaar later negentig leerlingen minder, namelijk 149.²³⁶ De meeste Joodse leerlingen gingen op bevel van de Duitse autoriteiten naar het Joods Lyceum. De verwijdering van leerlingen moet grote impact hebben gehad op de niet-Joodse leerlingen en het personeel. Een aantal scholen waar veel Joodse leerlingen werden verwijderd heeft na de oorlog de overleden leerlingen en docenten herdacht.

De herdenking in het Voortgezet Onderwijs

Het Amsterdams Lyceum heeft vanaf het allereerste ogenblik jaarlijks de omgekomen medeleerlingen en oud-leerlingen en oud-docenten herdacht. De herdenking betrof de leerlingen en leraren die omgekomen waren in het verzet en zij die omgekomen waren in de kampen. Het Lyceum stond onder leiding van de bekende pedagoog Dr. C.P. Gunning (1886-1960). Toen Gunning rector was zaten er zo'n vijfhonderd leerlingen op school. Op 1 september 1941 maakte de Duitse autoriteiten bekend dat de Joodse leerlingen niet meer op het reguliere onderwijs werden toegelaten. Dit was de reden dat Gunning 30 september 1941 in de aula afscheid nam van 72 Joodse leerlingen.²³⁷ Gunning schreef over dat moment: 'Op die dag moesten wij afscheid nemen van de Joodse leerlingen, 72 in getal. Ook dit blijft een 'dies ater', een echte zwarte dag, die ik niet gauw zal vergeten. Met een handdruk nam ik afscheid; meer konden wij niet doen.'²³⁸ De protesten van Gunning tegen het verplicht verwijderen van Joodse leerlingen hadden niet geholpen. Gunning kreeg zijn ontslag met ingang van 1 januari 1942. Op 29 januari 1942 werd Gunning gearresteerd en afgevoerd naar kamp Amersfoort. Het bijwonen van de promotie van één van zijn ontslagen Joodse leraren werd door de Duitsers als reden voor zijn arrestatie gegeven.²³⁹ Na de oorlog verzamelde hij samen met leerlingen van zijn school informatie om getuigenissen te schrijven.²⁴⁰ Al deze

²³⁶ D. de Boer, *Halve eeuw vossius-gymnasium – 1926-1976*, Ons Amsterdam: 1976; no. 12, jaargang 28

²³⁷ C.P.Gunning, *Op de Schoolbanken in het P.D.A.*, (Amsterdam 1946), 6 en 7

²³⁸ C.P.Gunning, *Op de Schoolbanken in het P.D.A.*, 6

²³⁹ C.P.Gunning, *Op de Schoolbanken in het P.D.A.*, 7

²⁴⁰ Voorwoord van dr. C. P. Gunning in het Gedenkboek 1940 – 1945 van het Amsterdams Lyceum

getuigenissen werden gebundeld in een speciaal gedenkboek dat in 1947 werd gedrukt. Het schrijven van het herdenkingsboek was voor Gunning een grote opgave, waarvan hij slapeloze nachten heeft gehad. Hij was bang dat de lijst niet compleet zou zijn en er verkeerde gegevens zouden worden gebruikt. Emotioneel was het ook zwaar om bij overlevende familieleden informatie en foto's op te vragen.²⁴¹ Op 11 mei 1945 werd in de aula een herdenkingsbijeenkomst gehouden. De rector kon toen de namen voorlezen van negentien leerlingen die waren omgekomen tijdens de oorlog. Omdat veel namen nog niet bekend waren werd er besloten nog een tijdje te wachten voordat er een monument zou worden onthuld. Bij de onthulling van het monument in 1947 waren er 87 namen van omgekomen leerlingen en oud-leerlingen bekend. Deze namen werden ingegraveerd in het monument. De tekst op de plaquette luidt: 'Ter nagedachtenis aan onze docenten en oud-leerlingen die in de strijd tegen de tyrannie het offer van hun leven brachten in de jaren 1940-1945. Den Vaderlant ghetrouwe blijf ick tot inden doet.' Onder de lijst met namen stond te tekst: 'Waakt over de vrijheid waarvoor zij vielen' Hoewel in de tekst van de plaquette de nadruk niet valt op het lot van de Joodse leerlingen, was daar bij de herdenking nadrukkelijk aandacht voor.

Er werd namelijk een gedenkboek gepresenteerd met levensbeschrijvingen van alle omgekomen leerlingen en docenten en het was mogelijk om foto's van gedeporteerde oud-klasgenoten te bestellen voor 25 cent per stuk.²⁴² Dit gedenkboek is een monument op zich. In zijn toespraak verwees de rector in het bijzonder naar het lot van de Joodse oud-leerlingen. Hij sprak toen deze woorden: 'Een aantal viel door direct oorlogsgeweld, anderen in ondergrondse strijd of voor het vuurpeloton, weer anderen bezweken van uitputting in de gevangenis of concentratiekamp, sommigen in ons land, velen in Duitsland, een aantal ook in het buitenland of in onze overzeese gebiedsdelen; en dan denken wij in het bijzonder aan onze Joodse oud-leerlingen, waarvan zo velen de gruwelkampen in Duitsland, eeuwigdurende schande voor de Duitse natie, niet hebben overleefd.'²⁴³

Na het verschijnen van het herdenkingsbundel 'Het Amsterdams Lyceum, herinneringen aan de bezettingsjaren' in 1997, werden door overlevenden nog drie namen doorgegeven van oud-leerlingen die om het leven kwamen. Deze namen werden toegevoegd aan de lijst van 87. Bij de herdenking die nog ieder jaar plaatsvindt, worden ook deze namen voorgelezen.²⁴⁴ Ook op het Vossius- en Barleusgymnasium werd al in vroeg stadium herdacht. Toen in 1951 het

²⁴¹ Het Amsterdams Lyceum, OLO bulletin, nummer 18, januari 1997, 6

²⁴² In het Gedenkboek zat een bestelkaartje om foto's bij te bestellen met de volgende tekst: Afdrukken op kunstdrukpapier van de in dit Gedenkboek opgenomen foto's van gevallen en gedeporteerden, zijn ad 25 cent per afdruk te bestellen bij Uitgeverij 'Doorgeven', Quellijnstraat 47-49, Amsterdam-Z.

²⁴³ Gedenkboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum, 7

²⁴⁴ Het Amsterdams Lyceum, OLO bulletin, nummer 18, januari 1997, 7

Vossius Gymnasium 25 jaar bestond werd er ter gelegenheid van dit jubileum een gedenksteen geplaatst, die ontworpen was door Hans Reicher. Wethouder A. de Roos liet in zijn toespraak bij de onthulling weten: ‘Wij betreuren het verlies van meer dan honderd docenten, leerlingen en oud-leerlingen.’ Het gedenkteken bestaat uit een afgietsel dat een knielende mannenfiguur afbeeldt, omlijst met een Latijnse zin met de betekenis: ‘Alle kameraden, die het felle oorlogsgeweld ons heeft ontrukkt, eren wij met gedenkend hart en vroom gemoed.’²⁴⁵ Het Vossius Gymnasium was één van de weinige scholen in Nederland waar de bovenbouwleerlingen van het gymnasium staakten uit protest tegen het ontslag van de Joodse docenten. Eén van deze docenten was de bekende historicus dr. Jacques Presser. De niet-Joodse docenten hebben toen geprobeerd de zaak te sussen en de betrokken leerlingen werden een week geschorst. Na de oorlog werden bij de start van het cursusjaar de namen van de omgekomen leraren en leerlingen voorgelezen.²⁴⁶ Op het Barleus Gymnasium hangt een plaquette als eerbetoon voor de leerlingen van de school die in de Tweede Wereldoorlog als verzetsstrijder zijn omgekomen. De namen en geboortedata van de verzetsstrijders staan erbij. Het onderste gedeelte van de plaquette is een eerbetoon, gegeven aan de Joodse leerlingen en docenten die zijn weggevoerd en werden vermoord. De namen van de afzonderlijke Joodse leerlingen en docenten worden niet genoemd. Wellicht was het vlak na de oorlog moeilijk om een compleet overzicht te maken. In 2004 werd deze omissie goedge maakt. De school publiceerde toen een boekje ‘Niet voor de school Niet voor het leven’, waarin naast de beschrijving van het lot van de Joodse leerlingen op de school, ook de namenlijst van de Joodse leerlingen en docenten van het Barleus Gymnasium 1940-1945 werd opgenomen. In 2006 werd er een monument naast het vroege monument geplaatst met daarop de namen van alle omgekomen Joodse leerlingen. De tekst op het vroege monument luidt als volgt: ‘Standvastig verdedigden zij het vaderland en vielen in de bloei van hun jeugd; hun namen zullen niet wegvallen, zij blijven in het geheugen van het vaderland staan. Speciaal voor de omgekomen Joodse leraren en leerlingen was de volgende tekst te lezen: ‘De door barbarij weggerukte leraren en leerlingen van Joodse afkomst houden we in trouwe en liefdevolle herinnering.’²⁴⁷

Ook in het voormalig Lyceum ‘Maimonides’ werd een gedenkteken aangebracht. Door de Amsterdamse kunstschilder Chris van Voorst werd in 1965 een schildering van vier bij vier meter aangebracht in het portaal van de Frederikschool. Een nagedachtenis aan de vermoorde leerlingen van het Joods Lyceum ‘Maimonides’, dat daar in de oorlog was gevestigd. De

²⁴⁵Ernst en luim, Vossius' feestviering waardig besloten, in: *De Telegraaf*, 54/19875, (9 juli 1951)

²⁴⁶ D. de Boer, *Halve eeuw Vossius-gymnasium – 1926-1976*, Ons Amsterdam: 1976; no. 12, jaargang 28

²⁴⁷ Pieter Hermans, *Niet voor de school Niet voor het leven*, 84,85, (2004)

zusjes Anne en Margot Frank behoorden tot die leerlingen. Het kunstwerk werd aangebracht in opdracht van de gemeente. Deze historische schildering werd eind jaren tachtig overschilderd, omdat de leerlingen het nogal eng vonden en de toenmalige directie niet meer wist dat het om een authentiek kunstwerk ging ter nagedachtenis van vele Joodse kinderen die in de oorlog waren omgebracht.²⁴⁸

De herdenking op de lagere scholen

Ook op de lagere scholen waar veel Joodse leerlingen gezeten hadden werden gedenkplaten geplaatst. Op de Commelinschool, een lagere school in de Dapperbuurt, vlak bij de Plantage Middenlaan, werd in 1949 op initiatief van de oudercommissie een gedenksteen onthuld ter nagedachtenis aan de omgekomen Joodse leerlingen. Een marmeren steen werd in de vestibule van de school aangebracht met de tekst: ‘Ter nagedachtenis aan de Joodse leerlingen dezer school, die het slachtoffer werden van de oorlog 1940-1945’²⁴⁹ Een andere lagere school was Basisschool de Kraal. Tijdens de oorlog was dit de Oranje Vrijstaatschool, in de Laing’s Nekstraat. Op de muur grenzend aan het schoolplein werd in 1948 een gedenksteen ingemetseld ter herdenking van de 153 omgekomen Joodse leerlingen.²⁵⁰

In 1957 werd de 6de Openbare Montessorischool in de Nierstraat een monument. Een jaar eerder werd er een comité opgericht om een blijvend monument op te richten voor Anne Frank. Dit naar aanleiding van het toneelstuk ‘Het Achterhuis’, dat kort na de oprichting van het comité in première zou gaan. In overleg met het stadsbestuur wilde men bereiken dat de school waar Anne Frank leerling was naar haar vernoemd zou worden. Ook werd voorgesteld een straat of een cultureel instituut haar naam te geven. Het comité, dat uit zestien leden bestond, vroeg aan de bevolking van Amsterdam om blikken van instemming op te sturen.²⁵¹ Doel van het comité was: ‘Om de herinnering aan het meisje aan wie het Nederlandse volk een ereschuld heeft, levend te houden.’²⁵² Het verzoek van het comité werd door de gemeenteraad ingewilligd. Op 12 juni 1957 werd de nieuwe schoolnaam onthuld. De 6de Openbare Montessorischool in de Nierstraat werd toen de Anne Frankschool.²⁵³ In het schoolgebouw bevindt zich ook een plaquette met de 81 namen van omgekomen Joodse

²⁴⁸ Historische schildering in school vernietigd, In: ‘*De volkskrant*’, 8 december 1988

²⁴⁹ Gedenksteen voor Joodse leerlingen, in: *De Waarheid*, 9/114, 19 september 1949

²⁵⁰ De „Oranje Vrijstaatschool” is een „bijzondere” school, in: *De Waarheid*, 8/119, (27 september 1948)

²⁵¹ Comitéleden waren: J. Alvares, Mari Andriessen, Ds. J.J. Buskes, Albert van Dalsum, Prof. Dr. M.A. Beek (, Dr. C. v Emde Boas, Jan Elburg, Ben Guntenaar, drs. H. Redeker, Mevr. Dr. A. Romein-Verschoor, mevr. E. van der Sluis-Fintelman, mevr. E. C. van Suchtelen-van Hall, mevr. E. Teeboom- v. West, R. de Vries, Dr. V.E. van Vriesland en mevr. G. Wijsmuller-meyer.

²⁵² Comité wil monument voor Anne Frank, in: *Het Vrije Volk*, 12/3523, (16 november 1956)

²⁵³ Amsterdam heeft zijn Anne Frank-school, in: *De Waarheid*, 18/135, (12 juni 1957)

leerlingen. De opsomming van vroege monumenten in Amsterdamse scholen is wellicht niet compleet. Er zijn in de jaren na de oorlog zoveel van dit soort gedenkplaten onthuld, dat niet alle onthullingen de pers haalden. Na 1965 zijn er in ieder geval nog meer scholen geweest die hun Joodse oud-leerlingen hebben herdacht. De scholen die een gedenkplaat hebben onthuld, hadden tijdens de oorlog vaak een grote populatie Joodse leerlingen. In verhouding tot alle monumenten en gedenkplaten in de jaren vijftig met betrekking tot de Jodenvervolging leverden de scholen een groot aandeel aan de vroege herdenking van de Jodenvervolging. Opmerkelijk is de herdenkingscultuur op het Amsterdams Lyceum die pal na de oorlog ontstond en voortduurt tot op de dag van vandaag. Waar er sprake was van relatie, vriendschap, ontmoeting en collegialiteit tussen niet-joodse en joodse Nederlanders, daar werd in veel gevallen ook herdacht. Dit is ook zichtbaar in het bedrijfsleven, waar niet-joodse collega's het initiatief namen om te herdenken. We zien dit bij het bekende Hollandia Kattenburg en ook bij de centrale markthallen.

De monumenten in Hollandia Kattenburg en de centrale markthallen

Al op 11 november 1946 werd er een plaquette onthuld ter nagedachtenis aan de weggevoerde Joden van Hollandia Kattenburg.²⁵⁴ Hollandia Kattenburg was een bedrijf dat in 1909 werd opgericht. De Joodse oprichter en eigenaar was de heer J. Kattenburg. Hollandia Kattenburg was een confectiefabriek die regenjassen fabriceerde. Tijdens de oorlog was het bedrijf 'Kriegswichtig', omdat er Duitse uniformen werden gemaakt. Joodse arbeiders dachten dat het werk in deze fabriek er wel voor zou zorgen dat zij niet weggevoerd zouden worden. Op 11 november 1942, terwijl de productie in de fabriek, met zo'n achthonderd personeelsleden, in volle gang was, werden er 376 Joodse medewerkers gescheiden van het niet-Joodse personeel. De meesten van hen werden afgevoerd naar de Hollandse Schouwburg. Samen met hun familieleden ging het om een groep van 826 personen. Acht mensen overleefden de oorlog.²⁵⁵

Al vlak na de oorlog zamelden de overgebleven niet-Joodse werknemers geld in voor een gedenkteken. Drie bronzen plaquettes, gemetseld in een muur van de entreehal werden onthuld op 11 november 1946. Op een kathedraal lag 'Het boek der Tranen', met daarin de namen en foto's van de 376 slachtoffers. Eind jaren zestig ging de fabriek over in andere handen. Het gedenkteken in de hal en Het Boek der Tranen werden in oktober 1969 aan het

²⁵⁴ JHM collectie foto's, fotonummer 30000185

²⁵⁵ J de Boers, Bevel getuige 176774 sta op en vertel, 11 november Comité Hollandia Kattenburg, 1995, 5

Joods Historisch Museum geschonken.²⁵⁶ De oorspronkelijke drie bronzen herdenkingsplaquettes uit de confectiefabriek maken nu deel uit van het monument dat op 11 november 1985 werd onthuld. Een ander vroeg monument hangt in de centrale markthallen, tegenwoordig Food Center Amsterdam genoemd. De centrale markthallen werden in 1934 gebouwd en hadden als doel de levensmiddelenvoorziening in Amsterdam te verbeteren. Er werd veel groente en fruit per tuindersschuit aangevoerd.²⁵⁷ In mei 1938 was 31 procent van de Amsterdamse marktventers Joods. Vooral tijdens de crisisjaren waren veel Joodse arbeiders van de diamantindustrie overgestapt naar de markthandel. Veel Joden waren ook werkzaam in de groente en fruithandel. Op 16 oktober 1959 werd ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de centrale markthallen een reliëf onthuld ter nagedachtenis aan de ongeveer achthonderd Joodse slachtoffers onder de groente- en fruithandelaren. De gedenksteen werd vervaardigd door de beeldhouwer Hildo Krop en het draagt als opschrift: Gedenk het leed, maar niet om stil te staan.²⁵⁸ Het stelt twee stoere mannen voor, die boven een Davidsster een gevallen mens dragen. Het monument was een initiatief van de aardappelen-, groenten-, fruit- en citrusfruithandelaren uit Amsterdam en Rotterdam en een aantal organisaties en particulieren. De overdracht van het monument aan de gemeente Amsterdam vond plaats door mr. M. Bosboom, de zoon van een bekende Amsterdamse aardappelgrossier. Het monument werd onthuld door dhr. J. van der Laan, de enige zoon van de vroegere directeur van het Amsterdamse marktwezen.²⁵⁹ Toen zijn vader vanwege zijn Joodse komaf werd ontslagen bij de gemeente, nam hij dezelfde portefeuille op bij de Joodse Raad. Ook opperrabbijn Schuster hield een toespraak. In zijn toespraak uitte hij zijn verbazing over het feit dat de marktkooplieden het leed nog niet vergeten waren: ‘Ik dacht,’ zo begon de opperrabbijn, ‘dat alles wel vlug vergeten zou zijn. Want een mens is niet bij machte om al deze daden te onthouden. Maar ik heb me vergist. Immers, met de verdwijning van de Joodse handelaren en de kleine venter, heeft de structuur van de bevolking van deze stad een grote wijziging ondergaan. Deze mensen gaven een bepaalde humor aan het leven. En zij hadden wat de Duitsers misten: het medelijden. Het is daarom goed dat dit monument er is, het kan verhalen wat er is gebeurd aan hen die na ons komen.’²⁶⁰

²⁵⁶ Krantenartikel ‘Monument voor een fatale datum op het IJ-plein, door Fred Vermeulen, krant onbekend. Artikel uit NIOD, KBII 1605 (tot 2006)

²⁵⁷ De buik van Amsterdam, *De Groene Amsterdammer*, (30 juli 1997)

²⁵⁸ Monument Joodse oorlogsslachtoffers onthuld, *Algemeen Handelsblad*, (15 oktober 1959)

²⁵⁹ Informatie over A. van der Laan (<http://www.Joodsmonument.nl/person/495804>)

²⁶⁰ Monument Markthandelaren, In: *NIW*, 91/4, (23 oktober 1959)

Momenteel ligt het monument opgeslagen in verband met de herstructurering van het Food Center.²⁶¹ Het monument is behoorlijk in de vergetelheid geraakt. In 1997 schreef Max Arian in de *Groene Amsterdammer* dat zijn moeder als enige halverwege de jaren tachtig nog een bosje bloemen bij het monument neerlegde tijdens de dodenherdenking. De moeder van Arian was zelf markthandelaar en dus collega van de omgekomen handelaren.²⁶² Al is de belangstelling niet groot meer, toch is dit een belangrijk monument vanwege de omvangrijke Joodse beroepsgroep die er door herdacht wordt.

§ 3.4 Monumenten waarbij Joden en niet-Joden samenwerkten of waarbij niet duidelijk is wie de initiatiefnemers waren

Herdenkingsmonumenten van Amsterdamse verenigingen en de gemeentelijke dienst

Een ander vroeg herdenkingsmonument werd op 26 november 1947 onthuld in het kantoor van het Amsterdams ziekenfonds 'Ziekenzorg' aan de Keizersgracht, dat daarmee niet minder dan 32.000 leden herdacht die tussen 1940 en 1945 ten offer vielen aan het barbarisme. De slachtoffers werden herdacht door een gedenkraam. Het herdenkingsraam stelt een vrouwenfiguur voor, tussen tempelzuilen, die witte bloemen strooit. De onthulling vond plaats door burgemeester mr. D'Ailly.²⁶³ Ziekenzorg werd opgericht in 1895 en was onderdeel van de vereniging 'Handwerkersvriendenkring', die voor het grootste deel Joods was en tot doel had het lot van de arbeiders te verbeteren. Zij zagen de ziekenzorg als een recht van de arbeiders. De vereniging werkte noch uit liefdadigheid noch uit winstbejag.²⁶⁴ Ziekenzorg presenteerde zich als neutrale, niet confessionele vereniging en had ook veel niet-Joodse leden. In het totaal kende Ziekenzorg 80.000 leden.²⁶⁵ In zijn toespraak bij de onthulling omschreef de voorzitter van Ziekenzorg, dhr. S. Broekman, de klap die Ziekenzorg was toegebracht als volgt: 'En in een koele wreedheid omvatte zijn worgende greep ons verenigingslichaam en sleurde hij man, vrouw en kind – ieder die niet beantwoordde aan zijn opvatting van ... beschaving, naar het Oosten van Europa, alwaar zij in een baaierd van leed en onmenselijke folteringten ten ondergingen. Niet minder dan twee en dertig duizend leden gingen daardoor verloren.'²⁶⁶

²⁶¹ Nota van Antwoord, Insprakereacties op Ambitiedocument Herstructurering Food Center Amsterdam, 3 december 2009.

²⁶² De buik van Amsterdam, in: *De Groene Amsterdammer*, (30 juli 1997)

²⁶³ Het Parool, 27 november 1947, NIOD, KBII 1605 (tot 2006)

²⁶⁴ Wandelingen door Joods Amsterdam, een cultuurhistorische gids, 93 en 94

²⁶⁵ Het Parool, 27 november 1947, NIOD, KBII 1605 (tot 2006)

²⁶⁶ GAA, toegangsnr. 714, inventarisnr. 3274, Contact, mededelingen voor de leden van 'Ziekenzorg', december 1947, nr. 3

Een andere neutrale vereniging die veel Joodse leden had was de Ancient Order of Foresters. In het gebouw van de Ancient Order of Foresters werd op 4 mei 1948 door burgemeester d'Ailly een eenvoudige maar indrukwekkende plaquette onthuld ter nagedachtenis aan de leden van de Orde die omgekomen waren. De Orde van de Foresters had een zeer groot aantal Joodse leden.²⁶⁷ De vereniging had zich tot doel gesteld om hulp en bijstand te verlenen, zowel onderling als aan niet-leden. Alles wat het broederschap onder de mensen dient, wilde zij helpen bevorderen. Iedereen kon, ongeacht geloof, ras, politieke overtuiging of maatschappelijke positie, lid van de Foresters worden.

Naast deze verenigingen waren er ook gemeentelijke instellingen of buurten die hun omgekomen collega's of buurtbewoners herdachten. Bij de Dienst der Was-, Schoonmaak-, Bad en Zweminrichtingen (WSBZ) was dit bijvoorbeeld het geval. Het personeel bestond uit zowel ambtenaren als werklieden. Het aantal ambtenaren werd jaarlijks geregeld bij de vaststelling van de begroting en het aantal werklieden werd in verband met de werkzaamheden bepaald.²⁶⁸ Het monument aan de Nieuwe Looiersdwarsstraat te Amsterdam is een gedenksteen. De tekst op de gedenksteen luidt: 'Ter blijvende herinnering aan D. Pereira, J. Mijdem, S. Levison, M. Rodrigues, A. v.d. Hoeden, T. Coopman, E. Cohen, E. Vuisje, R. van Witzen, E. Prins-De Rooy, J. de Magtige, H. Nunes Vas, gevallen als slachtoffers van de Duitse terreur 1940-1945 ' Hun collega's der W.S.B.Z. Het monument bevindt zich in het trappenhuis van een kinderdagverblijf aan de Nieuwe Looiersdwarsstraat 15-17 in Amsterdam.

Naast collega's waren er ook buurten die initiatieven tot herdenken namen. Een goed voorbeeld daarvan is de speeltuinvereniging in de Transvaalbuurt. Tweeduizend kinderen die weggevoerd werden uit de Transvaalbuurt werden al relatief snel na de oorlog herdacht. De Transvaalbuurt had voor de Tweede Wereldoorlog een sterke Joodse inslag. Eind jaren '20 was rond de 80 procent van de inwoners Joods. Er woonden voornamelijk Joodse arbeiders. Bij het clubgebouw van de speeltuinvereniging Transvaalkwartier in de Joubertstraat werd op 14 september 1948 een gedenkplaat onthuld, die er aan herinnert dat de meesten van het bestuur, leden en kinderen, die tijdens de oorlog door de bezetters werden gedeporteerd, niet terugkeerden. Volgens 'De Waarheid' kwamen er van de tweeduizend kinderen, die uit de

²⁶⁷ GAA, 1248.AV: Archief van de Ancient Order of Foresters. De Ancient Order of Foresters is een humanitaire vereniging die in 1813 in Engeland is opgericht. Volgens de overlevering zouden de leden aanvankelijk in het geheim in een bos bijeen zijn gekomen dus vandaar de verenigingsnaam. De vereniging heeft zich tot doel gesteld hulp en bijstand te verlenen, zowel onderling als aan niet-leden. Alles wat broederschap onder de mensen dient, wil zij helpen bevorderen. Iedereen kan, ongeacht geloof, ras, politieke overtuiging of maatschappelijke positie, lid van de Foresters worden.

²⁶⁸ GAA, 5282.A: Archief van de Dienst der Was-, Schoonmaak-, Bad- en Zweminrichtingen, Inleiding

buurt waren weggevoerd, er drie terug. Ook Het Parool schreef een artikel over de onthulling van de gedenkplaat. Het Parool spreekt over zevenhonderd kinderen die niet terugkeerden. De herdenking was het initiatief van de bestuursleden van de speeltuinvereniging, die geld bij elkaar hadden gelegd om een herdenkingssteen in de speeltuin te kunnen aanbrengen. De steen kwam er, gemaakt van zwart graniet, waarin met gouden letters de volgende tekst was aangebracht: ‘Ter gedachtenis. Aan het bestuur, leden en kinderen dezer speeltuinafdeling die in de jaren 1940-1945 werden gedeporteerd en niet terugkeerden.’ De oorspronkelijke steen is op een bepaald moment verdwenen en ook de replica van de steen die rond 1978 werd gemaakt. In 1998 werd de replica uit 1978 teruggevonden in een woning aan de Weesperzijde, waar hij in bewaring was gegeven. In 1999 werd de steen teruggeplaatst op een sokkel in de speeltuin en is dit monumentje weer in ere hersteld.²⁶⁹ Naast deze kleine en onbekende monumentjes is er nog het bekende Auschwitzmonument. Bij de totstandkoming van dit monument waren met name niet-Joodse en Joodse communisten betrokken. Het is een wat uitzonderlijk monument omdat het zo gepolitiseerd is geweest in de jaren vijftig.

Het Auschwitzmonument

Het Auschwitzmonument met de bekende tekst ‘Nooit meer Auschwitz’ van de hand van Jan Wolkers is misschien wel één van de bekendste Nederlandse monumenten. De geschiedenis van de totstandkoming van het monument is vrij complex. In 1952 ging een delegatie op uitnodiging van de Poolse regering een urn ophalen met as en lichaamsresten uit Auschwitz. Enkelen uit de delegatie zouden later het Nederlands Auschwitz Comité (NAC) oprichten.²⁷⁰ De delegatie was samengesteld door Annetje Fels-Kupferschmidt (1914-2001), die geboren was uit Pools-Joodse ouders en gehuwd met de Amsterdamse communist Cor Fels.²⁷¹ De meeste delegatieleden waren afkomstig uit het Amsterdamse proletariaat en communistisch. Het feit dat er met name communisten bij betrokken waren zorgde voor polarisatie.²⁷² Het bezoek van de delegatie aan Auschwitz en het meenemen van de urn met as en beenderen werd namelijk door veel Nederlanders gezien als propaganda voor het communisme. Bij de persconferentie was dan ook alleen het communistisch volksdagblad aanwezig.²⁷³ Kort na de oorlog was de Nederlandse communistische partij nog betrekkelijk populair. Dit kwam niet door de aanvaarding van de idealen van de communistische partij bij het grote publiek, maar door een algemeen gevoel van dankbaarheid ten opzichte van de Sovjet-Unie, die ontzaglijke

²⁶⁹ <http://www.4en5meiamsterdam.nl/40533/nl/herdenking-transvaalbuurt>

²⁷⁰ J. Withuis, *Na het kamp*, 382

²⁷¹ J. Withuis, *Na het kamp*, 381

²⁷² J. Withuis, *Na het kamp, Vriendschap en politieke strijd*, (Amsterdam 2005), 376

²⁷³ J. Withuis, *Na het kamp*, 382

offers had gebracht om Europa van het nazisme te verlossen. Ook had de Nederlandse communistische partij zich in de oorlog voorbeeldig gedragen en waren relatief veel verzetsstrijders van communistische huize.²⁷⁴ De CPN had in verhouding de grootste verkiezingswinst van alle partijen na de oorlog. Ze won 7 zetels en kwam met 10 zetels in de Tweede Kamer.²⁷⁵ Al snel na 1946 keerde het tij. De Koude Oorlog bewerkstelligde een anticommunistische mentaliteit. In februari 1948 demonstreerden veel Nederlanders tegen het communisme door dat ze ongerust waren over Tsjechoslowakije. Op 20 februari 1948 grepen de communisten daar de macht in de Praagse Coup.²⁷⁶ B.S. Polak, communist en voormalig verzetsman van Joodse afkomst, werd als wethouder van Amsterdam in 1948 afgezet na de communistische omwenteling in Praag.²⁷⁷ De polarisatie begon volgens Annetje Fels van het NAC, omdat de Amsterdamse Joodse gemeente weigerde de urn op de Joodse begraafplaats te plaatsen, als niet was gegarandeerd dat deze alleen Joodse as bevatte.²⁷⁸ Het NAC wilde verzet en Jodenvervolgning principieel niet scheiden en wilde de urn vervolgens plaatsen bij het voorlopig Februaristakingsmonument op de dag van de herdenking van de Februaristaking. Doordat de communisten deze herdenking ook wilden gebruiken voor politieke doeleinden ging dit plan niet door. Een voor zowel communisten als niet-communisten acceptabele verzetsman Sandberg stelde een tweede commissie in. Het ‘Initiatiefcomité Bijzetting Urn Auschwitz’ deed het voorstel om de urn voorlopig op de Oosterbegraafplaats te plaatsen en zodra het beeld van De Dokwerker gereed zou zijn, de urn over te brengen naar het J.D. Meijerplein. De eerste bijzetting zou dan plaatsvinden op de jaarlijkse dodenherdenking. Deze keer werden er van Joodse zijde bezwaren geopperd tegen de bijzetting op een Algemene begraafplaats. Daarbij kwam dat de bijzetting op de sabbat zou plaatsvinden. Het comité hief zich zelf toen maar op. Urncomité nummer drie werd toen opgericht: het ‘Comité Bijzetting Urn Auschwitz’. Voor dit comité, gerelateerd aan de communistische groep, die de urn in handen had, was het herdenken van de doden geen exclusief orthodox-Joodse aangelegenheid. In communistische ogen waren vervolgd en verzetsmensen allemaal tegenstanders van het nazisme.²⁷⁹ Nadat de datum van de tocht met de urn om politieke redenen was verplaatst van 18 mei naar 15 juni 1952 verbood de overheid een officiële herdenking. Er mocht wel een defilé plaatsvinden langs de urn die in de

²⁷⁴ E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980, Twee eeuwen Nederland en België, Deel II: 1914-1980* (Olympus 2002), 240

²⁷⁵ Statistisch overzicht verkiezingen 1946 Tweede Kamer der Staten-Generaal, Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1948

²⁷⁶ E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 245

²⁷⁷ A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking*, (Amsterdam, 2006), 33

²⁷⁸ *Ibidem*, 383

²⁷⁹ *Ibidem*, 384

rouwkamer aan de P.C. Hoofdstraat was gezet. Duizenden mensen uit het hele land defileerden langs de urn.²⁸⁰ De Auschwitz-herdenking stond nadrukkelijk in het kader van de strijd ‘tegen de West-Duitse herbewapening, Korea, Romme en het Amerikaans fascisme.’²⁸¹ Dit toont aan dat de angst van de overheid voor politiek misbruik niet zo vreemd was. Op 15 juni 1952 was het voor veel seculiere Joodse nabestaanden echter wel de eerste gelegenheid waarbij men in Auschwitz omgekomen familieleden en vrienden kon herdenken. Er was verder niets.²⁸² Leden van het voormalige communistische verzet stonden tegenover Joodse orthodoxie en zionisten. Het verzet benadrukte het gemeenschappelijk verzet tegen de Duitse bezetters, waarbij tweehonderdduizend Nederlandse slachtoffers, waaronder honderdduizend Joodse landgenoten, te betreuren waren, terwijl een groot deel van de Joodse gemeenschap vond dat er te weinig rekening werd gehouden met de Joodse gevoelens.²⁸³ De volgende ochtend werd de urn begraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats. Enkele maanden later liet de gemeente Amsterdam de beloofde, kleine en sobere steen met het opschrift ‘Nooit meer Auschwitz’ plaatsen.²⁸⁴

In de literatuur over de herdenking van de Jodenvervolging is te lezen dat er tot halverwege de jaren zestig weinig monumenten zijn onthuld. Dit zou onder andere komen doordat de Nederlanders alleen gericht waren op de herdenking van hun eigen doden of doordat er sprake was van verdringing. Klopt dit beeld wel? Nee, want de voorbeelden in dit hoofdstuk maken duidelijk dat er ook buiten de Joodse gemeenschap door niet-Joden herdacht werd. Met name bij scholen, maar ook in bedrijven of andere disciplines in de samenleving was aandacht voor de herdenking van de omgekomen Joden. Het wordt duidelijk dat daar, waar voor en tijdens de oorlogsjaren een goede relatie was tussen Joden en niet-Joden, er ook na de oorlog de bereidheid was om te herdenken.

Opvallend bij de naoorlogse herdenking van de Jodenvervolging is de rol van de bovenlaag van de Amsterdamse burgerij. Zij nam het initiatief bij het monument van de Dokwerker, zij ondersteunde het Woerdemanadres en waren actief om het Anne Frank Huis te behouden. In alle drie de gevallen was er sprake van samenwerking met de burgerlijke gemeente Amsterdam.

²⁸⁰ J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, 89

²⁸¹ *Ibidem*, 89

²⁸² R. Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 127

²⁸³ J. Withuis, *Na het kamp*, 386

²⁸⁴ J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, 90

Conclusie

In de literatuur over de herdenking van de Jodenvervolging in Nederland lezen we dat de monumentalisering pas goed op gang kwam halverwege de jaren zestig. Dit beeld klopt voor de stad Amsterdam niet. Hoe ging het er in Amsterdam aan toe? Omdat binnen de Joodse gemeenschap verschillend werd gedacht over de dodenherdenking in het publieke domein en de directeur van de Publieke Werken van de gemeente Amsterdam afwijzend stond tegenover een vrijstaand beeld op het J. D. Meijerplein werden de slachtoffers van de Jodenvervolging herdacht in de beslotenheid van de eigen begraafplaatsen. Een deel van de Joodse gemeenschap had er ook de voorkeur voor om de doden te herdenken binnen de synagoge of op de eigen begraafplaats in verband met religieuze rituelen. In veel plaatsen in Nederland werd tot eind jaren zestig geen monument meer opgericht voor de omgekomen Joodse Nederlanders. Opmerkelijk is dat Amsterdam zich hierin duidelijk onderscheidt van andere steden, doordat er ook bij niet-Joden sprake was van een vroege herdenking van de Jodenvervolging in het publieke domein. We zien dit heel duidelijk bij de Hollandse Schouwburg, maar ook bij andere monumenten.

De Hollandse Schouwburg is het belangrijkste vroege monument van Amsterdam, waarbij meerdere niet-joodse Nederlanders een belangrijke rol speelden. Het monument de Hollandse Schouwburg was een groots project dat na een succesvolle start door allerlei verklaarbare factoren te maken kreeg met stagnatie. Het valt op dat de actie tot de aankoop het monument zeer succesvol is geweest. Deze actie was veel succesvoller dan de acties voor de nationale monumenten en voor het Anne Frank Huis. De steun voor de Hollandse Schouwburg kwam uit het hele land en werd gedragen door heel veel niet-Joodse Nederlanders uit alle lagen van de maatschappij. De socialistische achterban werd zelfs opgeroepen massaal te geven, omdat het hier om het inlossen van een ereschuld ging. De Hollandse Schouwburg is niet te vergelijken met monumenten als dat van Joodse Erkentelijkheid of het monument voor de markthandelaren in de centrale markthallen. Deze monumenten waren sneller te realiseren en makkelijker te financieren. Het ging bij de Hollandse Schouwburg om grote bedragen wat de aankoop en de restauratie betreft. Aan een bestaand gebouw een economisch verantwoorde en tegelijkertijd waardige bestemming geven is veel moeilijker dan het plaatsen van een nieuw en vrijstaand monument. Het gemeentebestuur van Amsterdam zocht na de overdracht naar een geschikte bestemming, die tegelijkertijd economisch te verantwoorden was. Na een zoektocht van twee en half jaar na de overdracht van het comité De Hollandse Schouwburg aan de gemeente Amsterdam, had de

Hollandse Schouwburg al een waardige bestemming kunnen krijgen. De gemeente Amsterdam liet met het goed voorbereide Israëlplan zien, dat ze bereid was om te investeren in de Hollandse Schouwburg, zodat het een waardig monument zou worden. Er was bij een grote meerderheid van de gemeenteraad van Amsterdam de wil om er met elkaar uit te komen. De vertegenwoordigers van een belangrijk deel van de Joodse gemeenschap zorgden er echter zelf voor dat de staat Israël de stekker uit het project trok, waardoor dit plan niet doorgegaan is. Voor veel Joden uit de achterban van de NIHS in Amsterdam was een investering van de gemeente Amsterdam in de oude synagogen aan het Meijerplein belangrijker dan een investering in de Hollandse Schouwburg. De synagogen zelf waren in hun optiek de belangrijkste monumenten. Daarbij komt dat de zionisten afwijzend stonden tegen elke investering van de staat Israël in de Hollandse Schouwburg.

Het monument van Joodse Erkentelijkheid, dat geplaatst werd in het publieke domein, wordt regelmatig genoemd om aan te tonen dat het herdenken van het verzet in Nederland centraal stond en dat er dankbaarheid aan het Nederlandse volk in het algemeen getoond moest worden. Bij de onthulling van het laatstgenoemde monument bleek dat de Joodse gemeenschap zich er terdege van bewust was dat dit monument alleen bedoeld was voor hen, die hun leven op het spel gezet hadden voor de Joden en niet als dank voor het hele Nederlandse volk.

Eind jaren veertig en in de jaren vijftig speelde de bovenlaag van de Amsterdamse burgerij een belangrijke rol bij het nemen van initiatieven, het tot stand komen van monumenten of het op de agenda zetten van de herdenking van de Jodenvervolgung. Naast de Hollandse Schouwburg is dit ook het geval bij De Dokwerker, het adres van Prof. Dr. M. W. Woerdeman, de aankoop van het Anne Frank Huis en het hernoemen van de 6^e Montessorischool. Midden jaren vijftig zorgde het adres van Woerdeman voor een uitgebreid debat in de Amsterdamse gemeenteraad en leidde dit debat tot de toezegging van B&W om een monument voor de omgekomen Joodse stadgenoten op te richten. Hieruit blijkt dat er in de jaren vijftig bij een belangrijke groep mensen in Amsterdam geen sprake was van verdringing ten aanzien van het leed dat de Joden was aangedaan.

Een ander aspect uit de herdenking in de vroege jaren dat onderbelicht bleef, is de herdenking op de scholen in Amsterdam. In ten minste zeven scholen, waar voor de oorlog een groot gedeelte van de leerlingen Joods was, werd na de oorlog een herdenking gehouden en een gedenksteen onthuld. Vooral de herdenkingscultuur op het Amsterdams Lyceum is heel bijzonder en ging ononderbroken door van 1946 tot op de dag van vandaag. Verder valt op dat alle beroepsgroepen, (neutrale) instellingen of verenigingen waar voor of tijdens

de oorlog veel Joden in participeerden een herdenking hielden. De omgekomen medewerkers, klanten, patiënten of leden werden herdacht door het plaatsen van een gedenkteken. Zo werden de arbeiders en handelaren van de diamantindustrie, maar ook de Joodse markthandelaren in de centrale markthallen, de werknemers van ‘Hollandia Kattenburg’ en ook de klanten en werknemers van de verzekeringsmaatschappij ‘Ziekenzorg’ in vroeg stadium herdacht. Bij een heel aantal bedrijven, instellingen en verenigingen en scholen, waar sprake was van relatie en ontmoeting tussen niet-Joodse en Joodse Amsterdammers, was een vroege herdenking een feit.

De rol die het gemeentebestuur van Amsterdam speelde bij de totstandkoming van monumenten is niet eenduidig. Opvallend is de positieve houding van verschillende burgemeesters en wethouders ten opzichte van verschillende herdenkingsinitiatieven, maar er is ook sprake van het niet nakomen van beloften.

Het bestaande beeld over de vroege herdenkingscultuur moet wat Amsterdam betreft in ieder geval genuanceerd worden. Een herwaardering van het monument ‘De Hollandse Schouwburg’ als vroeg monument is nodig. Uit de reconstructie van de vroege herdenkingscultuur in Amsterdam blijkt dat er meer monumenten zijn dan weergegeven wordt in de literatuur. De Hollandse Schouwburg is daarvan het beste voorbeeld. Er was een groep niet-Joodse Nederlanders die in de periode tussen 1945 en 1965 een belangrijke bijdrage leverde aan de vroege herdenking van de omgekomen Joodse Nederlanders en bij hen was er zeker geen sprake van verdringing, maar juist van de intentie om te herdenken.

Literatuur

Gedenkboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum, (Uitgeverij 'Doorgeven', Amsterdam, 1947)

'Wilt al u dagen, dit wonder Bysonder Gedencken toch', herdenkingsuitgave aangeboden door de gemeente Amsterdam aan alle Amsterdam scholen, 4 mei 1945 – 4 mei 1955, (1955)

Bank, J. *Oorlogsverleden in Nederland*, (Baarn, Ambo, 1983)

Berg, H. van der en Wallet, B. (red.), *Wie niet weg is, is gezien, Joods Nederland na 1945*, (2010)

Bijl, M, *Nooit meer Auschwitz! Het Nederlands Auschwitz Comité, 1956 – 1996*

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout, geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, 2007

Boers, J, de, *bevel getuige 176774 sta op en vertel*, (Amsterdam, 1995)

Bouwhuys, M., *Om nooit te vergeten, Amsterdamse monumenten en gedenktekens ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog*, (1995)

Ginkel, R. van, *Rondom de stilte, herdenkingscultuur in Nederland*, (Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2011)

Gunning, C. P, Dr, *Op de Schoolbanken in het P.D.A. Wat ik heb ervaren en geleerd in het Concentratie-kamp te Amersfoort Januari-April 1942*, (Amsterdam, Elsevier, 1946)

Haan, I. de, *Na de ondergang, De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*, (Den Haag, 1997)

Haan, I. de, 'Tekens in de stad, De herinnering aan de Jodenvervolging in Amsterdam'. In: Beliën, H.M. en Hoogstraten, M.H.van (red.), *Herinnering en historische visies. De betekenis*

van vijftwintig jaar *Februaristaking in Amsterdam*. (Amsterdam: Stichting Comité Herdenking Februaristaking 1941, p. 63-91, 1996)

Harlaar, M. en Koster, J.P., *Stilstaan bij de oorlog, De gemeente Amsterdam en de Tweede Wereldoorlog 1945 – 1995*, 1995

Heijden, C. van der, *Dat nooit meer, De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, (Amersfoort, 2011)

Hijink, R., *Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland*, dissertatie UVA, (Amsterdam 2010)

Hermans, P, *Niet voor de school Niet voor leven*, (Amsterdam, Barleusgymnasium, 2004)

Kossmann, E. H., *De Lage Landen 1780-1980, Twee eeuwen Nederland en België, Deel II: 1914-1980* (Olympus 2002)

Landstra, M en Spruijt, D, *Het Nationaal Monument op de Dam*, (Amsterdam, 1998)

Lans, J. van der en Vuijsje H. , *Het Anne Frank Huis, een biografie*, (2010)

Lee, C., *Het verborgen leven van Otto Frank*, (Amsterdam 2002)

Mooij, A., *De strijd om de Februaristaking*, (Amsterdam, 2006)

Nihom, Channah en Groen, Nico (red.) ‘Kom vanavond met verhalen’ Het Montessori Lyceum in de oorlogsjaren, (Amsterdam, 2008)

Perry, J., *Wij herdenken, dus wij bestaan*, (Nijmegen 1999)

Presser, J, *Ondergang, De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* (1965)

Ramaker, W. en Bohemen, N, *Sta een ogenblik stil.... Monumentenboek 1940/1944*, (Kampen, Uitgeversmaatschappij J. H. Kok, 1980)

Roest, Friso en Scheren, Jos, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998)

Reijt, M. van de, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, (Amsterdam 2010)

Rijckevorsel, L.M.L.van, *Geschiedkundige Vereniging Die Haghe*, Jaarboek 2010

Stigter, B, 'Beelden om nooit te vergeten: monumenten ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam 1945-1991'. In: *Kunst en beleid in Nederland*, (Boekmanstichting/Van Gennep, Amsterdam, (1993)

Stoutenbeek, J. en Vigeveno, P, *Wandelingen door Joods Amsterdam, een cultuurhistorische gids*, (Weesp, De Haan 1985)

Voolen, E. van, 'De Hollandsche Schouwburg. In: *Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. (Amsterdam, Bert Bakker, 2010)

Vree, F. van, *In de schaduw van Auschwitz, herinneringen, beelden, geschiedenis*, (Groningen 1995)

Wallet, B., Trigt, P. van, en Polak, H., *Die ons heeft laten leven, De geschiedenis van de Joodse Gemeente Amsterdam (NIHS) van 1945 tot 2010*, (NIHS Amsterdam, 2011)

Withuis, J., *Na het kamp, vriendschap en politieke strijd*, (Amsterdam, uitgeverij De bezige bij, 2005)

Wolters, G., *Het geheugen, Herinneren en vergeten* (Amsterdam 1998)

Zee, N. van der, *Jacques Presser, Het gelijk van de twijfel*, (Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2002)

Geraadpleegde Archieven:

GAA, Gemeentebld 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1961,1962

GAA, Toegangsnummer 624: Archief van het Comité Hollandsche Schouwburg, inventarisnr. 1-3

GAA, Toegangsnummer 714, Nederlands Israëlietische Hoofdsynagoge, inventarisnr. 3131-3270 Notulen met bijlagen.1949 – 2000 en 3274-3275 Notulen en bijlagen van de geheime kerkenraadsvergaderingen NIHS, 1946 - 1977

GAA, Toegangsnr. 1422: Archief van C.F. Helms (exploiteerde samen met J.P. Senff het café Piccadilly in de Hollandsche Schouwburg)

GAA, Toegangsnr. 5192 archief van secretarie, afdeling Kunstzaken, inventarisnr. 489, 454, 461

GAA, Toegangsnr. 1068, inventarisnr. 1, Archief van de vereniging van ‘Het Joodsche Begrafeniswezen te Amsterdam.

GAA, toegangsnr. 5180 A Secretarie; Afdeling Publieke Werken: aanvullingen, inventarisnr. 8-12

GAA, 1248.AV: Archief van de Ancient Order of Foresters.

GAA, 5282.A: Archief van de Dienst der Was-, Schoonmaak-, Bad- en Zweminrichtingen, Inleiding

NIOD, KBII 1605 (tot 2006)

IISG, archief S. de Wolff, dossier (met correspondentie) Stichting Hollandsche Schouwburg 1946-1960 (ARCH01653)

Koninklijke Bibliotheek, krantenarchief